

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

***Збірник наукових праць
викладачів кафедри економічної теорії та політології***

Випуск V

Ніжин – 2010

УДК 318(082)
ББК 60я4
А 43

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 5 від 28.12.09 р.

Рецензенти:

к. і. н., доц. **Самойленко О. Г.**,
к. і. н., доц. **Моціяка П. П.**

Редакційна комісія:

к. е. н., доц. **Городецька М. О.**,
к. е. н., доц. **Єфремов В. В.**,
к. і. н., доц. **Томек В. В.**

Відповідальний за випуск:

к. і. н., доц. **Томек В. Й.**

А 43 Актуальні проблеми суспільствознавства : [збірник наукових праць викладачів кафедри економічної теорії та політології / відп. за випуск В. Й. Томек]. – Випуск V. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 99 с.

До збірника включено наукові праці викладачів кафедри економічної теорії та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя методологічного спрямування з ряду актуальних проблем економічної та політичної наук. Статті розкривають певні аспекти формування й розвитку економічного мислення; методологію формування обліково-аналітичного механізму менеджменту підприємницької діяльності, проблеми співвідношення реалізації суспільного та індивідуального добробуту. Досліджуються основні проблеми мікро- і макроекономіки, закономірності розвитку світової економіки в умовах загальної глобалізації, зростаюча роль економічних знань у період реформування української економіки та головні тенденції розвитку міжнародних відносин на сучасному етапі.

ББК 60я4
© Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ З ТОЧКИ ЗОРУ СПІВВІДНОШЕННЯ СУСПІЛЬНОГО ТА ІНДИВІДУАЛЬНОГО ДОБРОБУТУ

Економічна теорія добробуту тісно пов'язана із усією історією розвитку економічної теорії, яку часто називали наукою про шляхи та засоби досягнення багатства і добробуту різними суб'єктами господарювання. Дана проблематика довгий час була об'єктом дослідження значного кола економістів. Однак існуючі на сьогоднішній день теоретичні підходи щодо теорії добробуту попри використовуваний серйозний математичний інструментарій не дають можливості визначити чіткі умови досягнення добробуту, його параметри; взаємозв'язки та суперечності добробуту й економічного зростання; екзогенний вплив зміни економічної політики держави на добробут її громадян.

Економічна та практична значущість теорії добробуту значно зростає в період глобальної соціалізації економіки.

Початок історії економічної теорії добробуту пов'язують із класичною політичною економією VIII ст. Так, А.Сміт ставив добробут у залежність від продуктивності суспільної праці та її пропорційності потребам споживачів, вважаючи джерелом добробуту факторні доходи (зарплату, прибуток, ренту), які можна обрахувати об'єктивно. Їх величина залежить від багатьох чинників, зокрема від "... загальних умов суспільства, від його багатства або бідності, від його процвітання, застою чи занепаду, а почасти залежно від особливостей природи того чи іншого застосування праці чи капіталу" [5].

У кінці XVIII ст. Дж.Бентам запропонував визначати добробут щастям щонайбільшої кількості людей. Адже людина є виключно споживачем, який спрямований на негайне задоволення потреб. Чим більше щасливих людей, тим більший добробут нації. Незважаючи на неоднозначне ставлення до теорії Бентама його сучасників, концепція універсального споживача лягає в основу маржиналістського аналізу.

Представник неокласичної кембриджської школи А.Маршалл пов'язував суспільний добробут із механізмом розподілу ресурсів і дійшов висновку, що рівновага попиту і пропозиції на ринку означає максимізацію загальної вигоди, яку отримують покупці і продавці. Економічний добробут вимірюється за допомогою надлишку споживача – суми, яку споживачі готові заплатити за товар, за мінусом суми, яку вони дійсно платять. Цей надлишок визначає вигоду, яку покупці отримують від використання продукту, таку, яку вони самі собі уявляють.

Поняття показників суспільного (економічного) добробуту уперше використав А.Пігу у праці "Економічна теорія добробуту" (1932). У поняття індивідуального добробуту він включав показники якості життя –

умови довкілля, відпочинку, доступність освіти, громадський порядок, медичне обслуговування тощо. Він вважав, що оптимум добробуту можливий лише при державному втручанні у механізм використання ресурсів та розподілу доходів (оскільки вирівнювання доходів максимізує суму корисності в суспільстві), й підкреслював, що економічний добробут жодною мірою не рівнозначний загальному добробуту, оскільки він не включає такі елементи, як оточуюче середовище, взаємовідносини між людьми, місце в суспільстві, житлові умови, громадський порядок. А.Пігу приділяв значну увагу перерозподілу доходу від багатих до бідних – трансферту доходів.

Дж.М.Кейнс пов'язував рівень добробуту із впливом держави на рівень зайнятості ресурсів та розмір національного доходу за допомогою симулювання сукупного попиту.

На відміну від своїх попередників, В.Парето не визнавав кількісну корисність. В.Парето сформулював принцип, відповідно до якого максимум добробуту досягається за оптимального розміщення ресурсів, коли будь-який їх перерозподіл не збільшує корисності в суспільстві. Поліпшення, за Парето, – це розподіл ресурсів таким чином, що при підвищенні добробуту одних людей добробут інших не погіршується. В.Парето розумів, що загальний суспільний добробут не може залежати тільки від обсягу матеріальних благ, доступних завдяки раціональному егоїзму та особистому інтересу, без їх розподілу на засадах гуманістичної етики. Він визнавав основним джерелом добробуту суспільства державний бюджет, вважаючи, що через бюджетно-податкову політику держава має забезпечувати реалізацію соціальних цілей. Поліпшення, за В.Парето, можливе стосовно суспільних благ завдяки їх неподільності та неконкурентності у споживанні. Оптимальний, або ефективний, розподіл за В.Парето – теоретичний варіант, оскільки реально суспільство через електоральні та парламентські процедури може віддати перевагу менш економічно ефективному, але більш соціально справедливому чи політично прийнятному розподілу, що зазвичай і є причиною для державного втручання в економічні й розподільчі процеси [3]. Вважається, що за критерієм В.Парето виправдана тільки та фінансово-економічна політика, котра нікому не наносить шкоди, що накладає серйозні обмеження на практичне застосування даного підходу.

Щоб вирішити проблему обмежень, за В.Парето, Н.Калдор і Дж.Хікс уже в ХХ ст. запропонували принцип компенсації, відповідно до якого суспільний добробут зростатиме якщо індивіди, які отримали певний вигравш, можуть компенсувати збиток тим, хто його поніс, але при цьому залишитись у вигравші. У даному разі можливість компенсації розглядається як умова, достатня для того, щоб розглядати економічні зміни як зростання багатства суспільства. Оскільки збільшення корисності одних перевищує збитки інших, значить сумарна суспільна корисність зростає – у цьому суть даного критерію.

У 30-х роках ХХ ст. А.Бергсон і П.Самуельсон запропонували функцію добробуту, за якою суспільний добробут визначається добробутом окремих членів суспільства. Вони вважали, що слід визначати внесок кожної індивідуальної функції корисності у суспільну корисність, а значить, порівнювати корисність, отриману різними особами. К.Ерроу досліджував вплив колективного вибору на суспільний добробут через голосування індивідів. Він вивів “теорему неможливості”, яка означає, що будь-який вибір, який відповідає вимогам повного впорядкування, транзитивності, універсальності, паретосумісності і незалежності від інших альтернатив, перетворює одного індивіда в диктатора, тобто суспільний вибір не може бути одночасно і раціональним і демократичним, тобто досягти максимального добробуту [1].

В.Сен, аналізуючи “теорему неможливості”, говорить, що вона занадто песимістична, бо сам Ерроу вів пошук обмежень, які б гарантували послідовні рішення більшості тоді, коли кожний надає перевагу тому поділу суспільного пирога, який збільшує його власну частку. Однак, коли існує життєво важливе питання національного рівня – електорат розсудливо послідовний і одноголосний.

У ХХ ст. економічна теорія добробуту стала поступово трансформуватись у теорію суспільного вибору, яку складно визначити як економічну, оскільки вона тісно пов'язана з теорією держави і права і діє на стику політології та економіки.

Дж.Б'юкенен досліджував проблему вибору такого механізму, який би мінімізував негативні наслідки перерозподільних процесів і максимізував позитивні. А.Сен, аналізуючи механізми державного вирішення соціальних проблем, зауважує, що вони, як правило, не дають бажаних результатів. На його думку, головною проблемою теорії добробуту в умовах ринку стала проблема оптимізації, яку розуміють як максимальну продуктивність затрат праці, що досягається при раціональному використанні ресурсів.

Незважаючи на значні зрушення у економічній теорії добробуту, особливо в ХХ ст., вона містить цілу низку суперечностей та обмежень, які, на думку сучасних економістів, обумовлені наступним:

- соціально-економічна дійсність дуже багатогранна та може мати безліч варіантів розвитку, і швидкість її змін часто випереджає темпи її усвідомлення та пояснення, – цим пояснюється різноманітність підходів різних учених до вивчення тих самих проблем і висвітлення їх із різних поглядів;

- вплив суб'єктивних факторів на соціальні процеси значний, особливо це помітно в дослідженні підходів у соціальній політиці, при вивченні поведінки господарських суб'єктів, окремих індивідів у процесі реалізації їхніх потреб, інтересів, цілей;

- не можна забувати, що проблеми зростання добробуту – це відображення фундаментальних проблем економічного вибору, які в принципі не можуть бути вирішені через безмежність потреб та обмеженість ресурсів;

- при всіх спробах певним чином кількісно та якісно описати саме поняття добробуту ми не маємо його однозначного визначення, частіше зациклюємося на визначенні соціально прийнятних стандартів і не можемо з певною мірою достовірності встановити, якими будуть параметри цього поняття у найближчому майбутньому [2];

- неспроможність у повному обсязі простежити наслідки урядових програм, а також через розбіжності в поглядах на природу економіки, в поглядах на цінності та цілі [6];

- зосередження на окремих проблемах забезпечення суспільного добробуту, переважно на вивченні ролі держави або ринку у розв'язанні соціальних проблем, та відсутність систематизації підходів до вивчення даної проблеми;

- у 90-х роках ХХ ст. економічна теорія виявилась неспроможною передбачити та пояснити закономірності трансформації соціально-економічних процесів (тоді, до речі, більш ефективним виявився синергетичний підхід до аналізу перехідної економіки);

- зміна підходів до вивчення соціальних проблем часто заперечувала попередні доробки вчених, які раніше вважалися “фундаментом” цих теорій. Відсутність такого “фундаменту”, як зауважує В.Полтерович, зумовлює нестійкість теоретичних конструкцій [4];

- для пояснення динаміки добробуту використовується низка узагальнених соціально-економічних показників, які не дають можливості визначити й порівняти якісні оцінки життєвого рівня та добробуту суспільства.

Зважаючи на вищезазначені суперечності та обмеження, подальший аналіз трактування добробуту здійснюватиметься з точки зору сучасного теоретичного та практичного застосування, а саме висвітлюватиметься суть і структура індивідуального добробуту, вплив його складових на загальну економічну динаміку.

В сучасній економічній теорії термін “добробут” застосовується в межах окремого напрямку – *економічної теорії добробуту*. Цей підхід дає можливість побудувати економіко-математичну модель або функцію суспільного добробуту. Прихильники *утилітаризму* уявляють суспільний добробут як суму функцій індивідуальної корисності членів суспільства. В основі *роулзівського* підходу добробут найменш забезпеченого члена суспільства стає вимірником суспільного добробуту. За *лібералами* добробут суспільства забезпечують конкурентні ринки при дотриманні умов оптимуму за Парето. *Егалітарний* підхід трактує можливість досягнення суспільного добробуту при рівному розподілі всіх благ між усіма членами суспільства.

Визначені вище поняття індивідуального і суспільного добробуту придатні швидше для теоретичного визначення проблем, ніж для практичного використання.

Практично *добробут людини* вимірюється запасами її багатства та рівнем доходів, які отримуються за певний період часу.

Багатство є економічною змінною величиною типу “запас”, його обсяг визначається на певний момент часу. У протилежність багатству дохід – економічна змінна величина типу “потік”, тому що обсяг доходів визначається за певний проміжок часу (година, місяць, рік).

Індивідуальне багатство може приймати три основні форми, і кожній формі багатства відповідають певні види доходів:

1) *Фізичне багатство* – це земля, будинок або квартира, автомобілі, меблі, коштовності і т.ін. Фізичне багатство може приносити доходи в натуральній формі – користь, що виникає внаслідок використання матеріальних благ, або ренту – від здачі нерухомості в оренду.

2) *Фінансове багатство* існує у формі акцій, облігацій, банківських депозитів готівки, чеків, векселів і т.ін. Воно може приносити доходи у грошовому вигляді – у формі процента або дивідендів.

3) *Людський капітал* – це багатство, яке пов’язане з самою людиною від природи (природні здібності, пам’ять, фізичні можливості) або яке створюється протягом життя внаслідок виховання, здобуття освіти і досвіду. Людський капітал є головним джерелом доходів для більшості людей як у грошовій формі – зарплата, гонорари та інші заробітки, так і в негрошовій формі – у вигляді задоволення, яке можуть отримувати індивіди від творчої роботи чи від інтелектуальних форм відпочинку.

У розвиток такого визначення доходів можна навести теоретичний підхід Г.Саймонса до визначення індивідуального доходу людини:

індивідуальний дохід дорівнює алгебраїчній сумі

(1) реалізованого споживання

плюс

(2) змін в обсязі багатства, що є у розпорядженні, на початок і кінець періоду.

Але таке визначення, хоча й дозволяє врахувати багато які види доходів, що не враховуються традиційною статистикою, з практичної точки зору мало прийнятне – саме через неможливість його статистичного обчислення.

Найпоширенішою у світі практикою є вимірювання лише грошових доходів населення.

У макроекономіці більше застосовуються терміни *особистий дохід (ОД)* та *дохід у використанні (ВД)*, які фактично відображають надходження факторних доходів домогосподарства за певний період часу (ОД)

і їх суму скореговану на суму сплачених особистих податків та отриманих від держави соціальних трансфертів (ВД). Ці макроекономічні показники є складовими системи національних рахунків і можуть бути легко обраховані. Однак до доходів варто віднести і ті вигоди, які отримує людина не у формі грошей, а як насолоду, радість, задоволення від використання наявних грошових доходів, адже гроші – це єдиний товар, який приносить радість коли людина його позбувається, витрачає.

Отже, якщо узагальнити різні форми доходів, які отримує людина, то її сукупний дохід (I_T) можна визначити як суму:

$$I_T = I_M + I_N, \quad (1)$$

де I_M – грошовий дохід (зарплата, відсотки і дивіденди, підприємницький дохід, рента, соціальні трансферти); I_N – негрошові доходи (задоволення від роботи, використання фізичного капіталу, насолода відпочинком).

Визначити статистично негрошові доходи населення неможливо.

Запаси та доходи людини взаємопов'язані. Запаси індивідуума, як багатство на даний момент часу, є основним джерелом його грошових факторних доходів. У свою чергу, отримані доходи спрямовуються домогосподарствами й окремими людьми на споживання та заощадження, що сприяє нарощуванню запасів. У реальній економіці у розпорядженні домогосподарств є використовуваний дохід, який формується як:

*факторні доходи
мінус податки
плюс соціальні трансферти.*

Якщо для спрощення аналізу знехтувати економічною роллю держави, то схематично формування багатства домогосподарств можна зобразити схематично через кумулятивний зв'язок запасів і доходів (див. табл. 1).

Фактично споживчі витрати людина здійснює для задоволення своїх потреб, отримання корисності від використання куплених товарів і послуг. Одночасно процес споживання супроводжується зростанням фізичного капіталу, а також людського капіталу. Фізичний капітал зростає якщо домогосподарство принаймні частину споживчих витрат спрямовує на купівлю нерухомості, домашнього майна, авто тощо. Нарощуванню людського капіталу сприятимуть витрати на освіту, культуру, спорт, оздоровлення, туризм, самовдосконалення і т.ін. Інша частина використовуваного доходу, яка йде на заощадження, за своєю суттю є відкладеним у часі споживанням або антиспоживанням. Однак через заощадження відбувається приріст фінансового та фізичного багатства

людей. У даному випадку ми розглядаємо окремих індивідуумів які входять у суб'єкт економічних відносин "домогосподарство". Одночасно люди є суб'єктами підприємницької діяльності, власниками або співвласниками підприємств. Тоді до їх запасів, а саме до фізичного багатства, варто віднести капітал, а до доходів – прибуток. Використання останнього спрямовується частково на особисте споживання і заощадження та інвестиції. Інвестиційні витрати, в свою чергу, сприятимуть приросту капіталу. Таким чином, логіка взаємозв'язків бачиться наступною:

$$I_T \quad C \quad U_K \quad I_T$$

$$S \quad U_M$$

$$I \quad U_L$$

Таблиця 1

Взаємозв'язок запасів і доходів

Запаси	Доходи	Використання доходу
<i>Фізичне багатство (U_K)</i>		
Капітал Земля Нерухомість Майно	процент рента	збільшення фізичного капіталу споживання нарощування людського капіталу
<i>Фінансове багатство (U_M)</i>		
Акції Облігації Банківські депозити Готівка Чеки Векселі Страхові поліси Інші фінансові активи	процент дивіденд	збільшення фізичного капіталу заощадження збільшення фінансового капіталу
<i>Людський капітал (U_L)</i>		
Природні здібності Освіта Пам'ять Фізичні можливості Кваліфікація Особисті якості	зарплата прибуток	

Цікавим бачиться подальше дослідження чуттєвості добробуту людей від зміни пріоритетів у напрямках використання їх доходу.

Література

1. Веймер, Девід Л., Вайнінг, Ейден Р. Аналіз політики: Концепції та практика / пер. з англ. Іван Дзюба, Анатолій Олійник ; наук. ред. О. Кілієвич. – К. : Основи, 1998. – С. 183.
2. Галушка З. І. Розвиток теорії добробуту: суперечності чи неможливість прийняття ефективних рішень? / З. І. Галушка // Економічна теорія. – 2008. – № 1. – С. 22–29.
3. Історія економічних вчень : [підручник / за ред. В. Д. Базилевича]. – К. : Знання, 2004. – С. 597–600.
4. Полтерович В. Кризис экономической теории / В. Полтерович // Материалы научного семинара Отделения экономики и ЦЗМИ РАН. 21–23 ноября 1998 г. – М., 1998. – С. 15.
5. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / А. Сміт. – К., 2001. – С. 39.
6. Стігліц Дж. Е. Економіка державного сектора / Е. Дж. Стігліц / [пер. з англ. А. Олійник, Р. Скільський]. – К., 1998. – С. 42–49.

Гудзинський О.Д., Пахомова Т.М., Мошко В. В.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ СИСТЕМ ТА ЇХ ОБЛІКОВО-АНАЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Зміна умов управління економічною діяльністю

Розвиток економіки завжди відбувається шляхом поділу праці та спеціалізації. Він супроводжується оновленням професійних знань працівників міністерств і відомств, фахівців різного спрямування, робітників та менеджерів підприємницьких формувань щодо змін конкурентного середовища, використання інновацій, поліпшення організації виробництва та структур управління. Упровадження прогресивних технологій, подальше нарощування випуску якісних товарів та їх продажу складають основу такого розвитку.

Збільшення обсягів виробництва та продажу конкурентоспроможної продукції на організованих легітимних ринках потребує постійного вивчення попиту. Воно зумовило необхідність повнішого використання в управлінні якісної обліково-аналітичної інформації та застосування економічних методів управління.

Це не позначає, що в управлінні процесами суспільного економічного відтворення можливості адміністративних методів вичерпані, а використання економічної інформації ігнорується. Адміністративні методи управління і тепер застосовують разом з економічними методами. Відбувається це глобально в усіх країнах світу, незалежно від визнаної

на національному рівні провідної економічної теорії, розроблених на її основі моделей економіки та механізмів регулювання підприємницької діяльності.

У даний час застосування адміністративних методів управління в формі державного та адміністративного регулювання економіки і контролю за процесами відтворення супроводжується лише уточненням об'єктів регулюючого впливу. Масштаби застосування цих методів із часом стають глобальними. Проте спільним як для економічних, так і адміністративних методів управління є обґрунтування, прийняття рішень та здійснення контролю за їх виконанням, а також визначення цілей, прогноз економічних змін та розробка стратегії розвитку підприємства. В усіх випадках ефективна реалізація функцій управління зумовлює використання своєчасної, повної та достовірної обліково-аналітичної інформації.

У сучасних умовах управлінську інформацію, включаючи обліково-аналітичну, визнано як фактор результативного впливу на ефективність підприємницької діяльності. Враховуючи це, змінюється ставлення до відбору класифікаційних ознак відображуваних об'єктів, підвищення наукового рівня обліку та його інтелектуалізації.

З метою забезпечення транспарентності перехідної і ринкової економіки в Україні змінюються принципи формування облікової інформації та порядок її використання. Доступність до інформації фінансової звітності для реальних і потенційних інвесторів стає повнішою.

Чинники, що зумовлюють такі зміни, формують об'єктивні потреби оновлення методології бухгалтерського обліку і на цій основі – удосконалення актуальної його практики. Вони дозволяють фахівцям із бухгалтерського обліку, економічного аналізу та управління визначитися в напрямках підсилення зовнішніх корисних функцій обліку, повнішого використання можливостей його методу та організації.

У ході дослідження цієї проблеми як і при створенні умов ефективного обліково-аналітичного забезпечення управління підприємницькою діяльністю зміни кількісних параметрів, структури та інших ознак відображуваних об'єктів розглядаються та одержують оцінку на різних рівнях. У центрах відповідальності бухгалтерська інформація розглядається як така, що відображає збільшення або зменшення параметрів об'єктів обліку і характеризує лише форму їх прояву, динаміку майна та майновий стан центрів. Для одержання такої інформації потрібні знання – копії та частково знання – уміння стосовно процедур бухгалтерської обробки первинних даних, що й спричинило помилкове і неадекватне тлумачення змісту, призначення та можливостей бухгалтерського обліку з його сутністю. Такі професійні знання формують вищі навчальні заклади III рівня акредитації.

У центрах рентабельності та центрах інвестицій, а також на більш високому ієрархічному рівні управління, використовуючи зведені дані

обліку та фінансову і нефінансову інформацію, пізнають економічний зміст та правову форму функціонування відображуваних об'єктів. На цих рівнях виявляють зміни економічного стану, динаміку проміжних результатів діяльності підприємства, що відбуваються під впливом господарських операцій, та кінцеві фінансові результати.

Оцінка таких змін зумовлює потребу чітко уявляти еволюцію, тенденції та закономірності розвитку економіки підприємства, корпорації, регіону, галузей економічної діяльності та продуктивних сил суспільства. Для цього крім знань – умінь необхідні знання – творчість, формування яких забезпечується лише високою університетською підготовкою фахівців із бухгалтерського обліку. Одержання майбутніми бухгалтерами таких знань як важливішої складової інтелектуалізації систем обліку можливо лише в тих університетах, де працює висококваліфікований професорсько-викладацький склад, панує дух науки, створено необхідне соціальне середовище і повніше реалізують академічні свободи та можливості толерантності і свободи діалогу як основного принципу життя університету. В даному випадку ми спираємося на принципи, сформульовані Хартією європейських університетів ще в 1998 р. в Болоньї у зв'язку з 900-річчям найстарішого університету Європи.

Розглядаючи й оцінюючи рівень та можливості бухгалтерського обліку станом на початок трансформаційних ринкових заходів в Україні, можна стверджувати, що його модель як інформаційної підсистеми в системі управління була придатною для забезпечення менеджменту локальної економіки. Для сучасних умов, у яких централізовані фінансові джерела інвестування скорочуються, а потреби в обліково-аналітичній інформації стають глобальними, коли кожна фізична особа, приватний підприємець чи юридична особа може стати інвестором, існуюча модель обліку перестала відповідати новим вимогам.

Формування нової національної системи бухгалтерського обліку в Україні, підтримання її на потрібному рівні та постійне удосконалення вимагають неабияких зусиль науковців, високого професійного рівня практиків, використання значних ресурсів для проведення організаційних заходів. Досвід реформування обліку в Україні підтверджує, що ці процеси знаходяться під впливом багатьох і різних за своєю структурою, походженням, силою впливу та спрямованістю дії чинників.

Протягом останніх десятиліть минулого століття вплив екзогенних чинників став вирішальним. І хоч витоки проблеми неефективного реформування бухгалтерського обліку на його початку мають вітчизняне своє походження, суттєвішими у ліквідації існуючої до реформування системи обліку із своїми перевагами та недоліками були зміна та вплив зовнішнього середовища, тобто зовнішні чинники.

Як же розпочиналося і в яких умовах відбувається оновлення складових методології та систем бухгалтерського обліку на вітчизняних теренах? Як змінюються умови управління економічною діяльністю?

Наприкінці ХХ століття в Україні, як і в інших державах СНД, положення методології бухгалтерського обліку стали неадекватними до сучасних вимог господарської практики та ринкових принципів управління процесами економічного відтворення. Вони залишалися незмінними протягом десятиліть і обслуговували систему обліку, що функціонувала до 1973 р. в умовах не лише планової економіки, а й закритості національних рахунків капіталу та фіксованого курсу валюти.

З початком економічних реформ та прийняттям Закону України “Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні” таке положення змінюється. Цим державним актом розпочато етап перегляду методології бухгалтерського обліку. Статична його модель почала поступатися перед динамічною. Має місце спроба іншого тлумачення категорій “доходи”, “витрати”, “вартість”, “активи”, “амортизація” та застосування “нових” процедур обчислення показників, що їх характеризують. Перебудовуються форми фінансової звітності. Дефініції більшості категорій було запозичено з недостатньо якісно перекладених іноземних джерел. У тлумаченні окремих категорій має місце відхід від етимологічного свого значення (“амортизація”) та теоретико-методологічної їх сутності (“вартість”). Майже всім “новаціям” у бухгалтерському обліку притаманний прагматизм, копіювання моделей обліку що обслуговує системи управління процесами відтворення в іншій за принципами формування та рівнем розвитку економіці.

У сучасних умовах система менеджменту і методологія бухгалтерського обліку зорієнтовані на забезпечення збереження капіталу, отримання максимальних прибутків та відображення їх показників у фінансовій звітності. Інші задачі і цілі управління процесами суспільного економічного відтворення та обліково-аналітичного його забезпечення залишаються другорядними, що підтверджує недостатньо обґрунтоване суб’єктивне ставлення ініціаторів, наукових консультантів та виконавців бухгалтерської реформи до розвитку обліку.

За ініціативою та під тиском фіскальних загальнодержавних структур на основі системного бухгалтерського обліку і всупереч із вимогами Закону України “Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні” створюється несистемний податковий облік.

Загальним і основним об’єктом управління стають гроші. Логіка мислення щодо виявлення можливостей регулювання економічних процесів і принцип “від витрат – до ціни”, який раніше було покладено в основу механізмів і алгоритмів такого регулювання, раптово, без обґрунтування змінює свою спрямованість і стає принципом “від ціни – до витрат”. Проте теоретики Заходу звертають увагу на визнання покупцями ціни, що складається з витрат плюс “розумна” націнка – чистий прибуток.

Оновлений принцип є основоположним при визначенні стратегії поведінки господарюючих суб'єктів і систем управління виробництвом. На цій основі засвоюється теорія, зароджується і розвивається практика маркетингу як окремої сфери діяльності підприємств, фінансового менеджменту та фінансового аналізу. Інформаційною базою їх є систематизовані дані бухгалтерського обліку та фінансової звітності.

Обґрунтоване використання теорії вартості, теорії цінності і ціни складає методологічну основу для розширення можливостей оцінки і калькуляції як важливіших елементів методу бухгалтерського обліку, за допомогою яких реалізують науково-пізнавальну його функцію. В практиці такого використання під час оцінки активів визнано три основні її модифікації – минула, сучасна, майбутня. Всі модифікації оцінки мають право на існування, проте використання кожної з них повинно бути науково обґрунтованим.

Підприємницький характер діяльності формувань АПК і сільського господарства зумовлює потребу в механізмі узгодженого внутрішньогосподарського ціноутворення, використання якого передбачає точне обчислення показників собівартості за змінними витратами і повної собівартості одиниці товарної продукції, незалежно від рівня організації обліку чи загальної економічної роботи на підприємстві. За допомогою оцінки і калькуляції, крім науково-пізнавальної, реалізують регулюючу, прогностичну та інформаційну його функції. Використання методологічно обґрунтованої оцінки дозволяє управляти не лише витратами, а й ефективністю виробництва. В ході реформування обліку і створення нової його системи такі можливості не використано.

Концепція обліку та фінансової звітності, яка розроблена Міжнародною радою бухгалтерських стандартів, зорієнтована на задоволення потреб глобальних виробництв. У ній рівень розвитку національних продуктивних сил, соціальних, екологічних, економічних та правових відносин як і придатність сформованих механізмів регулювання економіки в окремих державах до уваги не приймаються. Рекомендації щодо вибору економічної моделі та створення механізмів реалізації положень економічної науки в ній відсутні і можливості щодо такого вибору реально залишаються дуже обмеженими. Складається враження, що країни, які використовують МСФЗ, вирішують цю проблему самостійно.

У дійсності це не так. Глобалізація економіки супроводжується переміщенням права регулювання глобальними потоками фізичного та фінансового капіталу з національного рівня на міжнародний. Змінюються суб'єкти та умови регулюючого впливу на процеси економічного відтворення та системи бухгалтерського їх обліку. Крім того, щоб складати звітність за МСФЗ, право на їх запровадження необхідно купити у розробників. Тому в даний час на національному рівні в умовах неповної визначеності щодо придбання права на застосування МСФС вибір

економічної моделі, створення на її основі механізмів регулювання економіки та розробка адекватних до таких механізмів методологічних принципів бухгалтерського обліку повинні узгоджуватися не лише між собою, а й значною мірою враховувати вплив міжнародних професійних організацій та міжнародних фінансових структур. Державам з перехідною економікою пропонується придбати право на застосування МСФЗ (явно) та модель бухгалтерського обліку, реалізація якої забезпечуватиме складання глобальних стандартів фінансової звітності (неявно). Крім того, у запропонованому порядку застосування МСФЗ не врахована жодна складова об'єктивної вимоги програми антиглобалізму щодо додержання принципу загальнодоступності, вільного розповсюдження знань та інформації, відмови від приватної власності на знання, подолання складної системи міжнародних та національних правил, що призводять до монополій "глобальних гравців".

Процеси інтернаціоналізації економіки та виявлення потенційних можливостей національних бухгалтерських систем щодо забезпечення інформаційного сервісу управління нею в минулому досліджувалися несистемно. В даний час їх дослідження актуалізовано та активізовано.

Інфляційні процеси, враховуючи недостатню обґрунтованість окремих трансформаційних заходів на початку проведення економічних реформ, не заставили себе чекати. Вони призвели до суттєвого розходження номінальної і реальної вартості капіталу. Фахівцями в галузі оцінки (Е.Маленво) помічено, що інфляція змінює значення звичайних правил обліку; щоб правильно оцінювати потоки доходу потрібні нові вимірювання.

В умовах інфляції ані та, що діяла раніше, ані створювана національна система бухгалтерського обліку не була готова до виконання вимог реальної оцінки доходів та активів підприємств.

У ході інтернаціоналізації економіки, що відбувається під впливом її глобалізації, контрактні відносини, схеми і форми розрахунків, методи страхового захисту, процедури нарахування і справляння податків суттєво ускладнюються. Внаслідок такого ускладнення відбувається постійне і в багатьох випадках не виправдане зростання з угодження економічної діяльності витрат. Виникає потреба теоретичного їх осмислення та системного відображення в бухгалтерському обліку.

Вплив економічної теорії на створення передумов удосконалення методології обліку

Історія бухгалтерського обліку підтверджує, що протягом XV–XX ст. його розвиток і удосконалення носили емпіричний характер. Активізація розвитку економічної теорії та практики бухгалтерського обліку спостерігалися у XX ст. Проте національні облікові системи функціонували і поліпшувалися як реакція на потребу результативно управляти

господарською практикою. Остання постійно регулюється, удосконалюється і має явну тенденцію свого розвитку. Теоретично господарську практику ми розглядаємо як систему соціально-економічних відносин, що притаманні всім сторонам суспільного відтворення, всім стадіям кругообороту капіталу.

Під впливом закону економії часу та дії закону вартості розвивалося і продовжує розвиватися товарне виробництво, функціонують локальні ринки, формуються і функціонують нові регіональні і глобальні (світові) фінансові та товарні ринки. На міжнародному рівні у зв'язку із формуванням глобальних ринків для вивчення соціальних проблем глобалізації за участю структур ООН створено світову комісію в кількості 21 представник різних країн і регіонів. У квітні 2004 р. Міжнародна організація праці (видавець – Міжнародне бюро праці, Женева) видала перший звіт Всесвітньої комісії із соціальних аспектів глобалізації “Справедлива глобалізація: створення можливостей для всіх”. У вступі цього Звіту висловлена думка про можливість побудови більш справедливого світу. Із змісту Звіту стає зрозуміло неминучість глобалізації міжнародних економічних відносин та її впливу на національні системи економіки та бухгалтерського обліку.

Концепція обумовленості розвитку бухгалтерського обліку винятково потребами підприємницької практики в минулому стала домінуючою. Оцінюючи цей факт, можна погодитися, що в минулому така концепція мала право на своє визнання. В контексті свого часу (минулого періоду), враховуючи недостатню розвиненість вітчизняної економічної теорії, а відтоді – і теорії бухгалтерського обліку, зазначену концепцію можна вважати теоретично (на існуючому теоретичному рівні) обґрунтованою.

Прагматизм як критерій побудови національних систем бухгалтерського обліку, “запозичений” державами постсоціалістичного простору у країн із розвиненими ринковими принципами організації бізнесу, було нав'язано їм. В Україні, наприклад, під впливом Федерації професійних бухгалтерів та аудиторів України, а також зарубіжних радників, консультантів та міжнародних аудиторських фірм даний підхід був підтриманий державними органами управління бухгалтерським обліком. Проте прагматизм був неадекватний до потреб і можливостей національних інститутів постсоціалістичних країн. Він опинився нездатним перетворити облік як суспільну наукову дисципліну та його практику в дійовий інструмент пізнання умов, господарських процесів і результатів функціонування окремих суб'єктів підприємництва, регіонів, галузей економічної діяльності.

Принцип “практика – критерій істини” не можна тлумачити як і реалізувати доволіно. В бухгалтерському обліку його слід розуміти точніше. Критерієм істини є така облікова практика, яка адекватна з існуючими неформальними та формальними інститутами, з потребами ефективно

управляти процесами відтворення. Необґрунтованою була також орієнтація розвитку обліку винятково на задоволення інформаційних потреб власників та зовнішніх користувачів.

Пріоритетне задоволення інформаційних потреб зовнішніх користувачів як критерій побудови облікових систем сучасних підприємств нехтує положення інституціональної економічної теорії. Класифікаційні ознаки об'єктів дослідження в економічній теорії, теорії бухгалтерського обліку, теорії менеджменту та теорії фінансів часто різняться, послаблюючи тим самим дієвість методології економічної науки.

Досліджуючи розвиток економічної теорії (меркантилізм, фізіократія, класична економічна теорія, неокласична економічна теорія та неокласичний синтез, інституціональна економічна теорія та неоінституціональна економічна теорія), виявлено таку послідовність взаємовпливу та взаємозалежностей теорії і практики економічної діяльності та визначено місце обліково-аналітичного забезпечення управління процесами економічного відтворення:

- економічна теорія;
- модель національної економіки;
- економічні та господарські механізми;
- національна система бухгалтерського обліку;
- економічний аналіз;
- менеджмент;
- загальна система управління.

Ураховуючи досягнення економічної науки, зупинимось на інституціональній економічній теорії та її зв'язку з механізмами господарювання і бухгалтерським обліком.

Дві різноспрямовані тенденції – “економічний імперіалізм” і “біологічна метафора” в економічній науці, розширення за рахунок цього предмета економічної науки та її зв'язків з іншими науками і сферами діяльності людини супроводжувалися принциповими відкриттями в галузі основних економічних категорій. Найважливішими з них є відкриття особливого класу витрат, названих трансакційними. Відбулися зміни в тлумаченні таких важливих використовуваних раніше категорій як капітал та інститути.

Категорія “капітал” стала поширюватись на людину. З'явилися поняття “людський капітал”, “інтелектуальний капітал”. Більше того, з'являється поняття “соціальний капітал” як сукупність норм, правил, зв'язків та організацій. Вони є зовнішнім середовищем для суб'єкта економічної діяльності. У межах нової економічної парадигми головними факторами виробництва стають інформація та знання, а головним його учасником – вільний творчий індивід.

Поняття соціального капіталу має дотичні “зони” з поняттям інститутів та трансакційних витрат.

Що ж являють собою інститути? Чому провідні теоретики надають їм вирішального значення у створенні демократичної системи та ефективних механізмів господарювання?

Інститути, згідно з Дугласом Нормом, – це набір правил, процедура забезпечення відповідностей, моральна та етична поведінка індивідумів в інтересах максимізації багатства, це розроблені людьми формальні (закони, конституції) та неформальні (договори і добровільно прийняті кодекси поведінки) обмеження, а також фактори примусу, що структурують їх взаємодію. Всі разом вони утворюють мотиваційне середовище суспільств і економік. Інституціональний розвиток економіки відбувається під впливом взаємодії між інститутами та організаціями, коли перші визначають “правила гри”, а другі є “гравцями”.

Отже, “Інститути – це “правила гри” в суспільстві, або створені людиною обмежувальні межі організації взаємовідносин між людьми. Вони створюють структуру мотивації людської взаємодії – чи то в політиці, чи соціальній сфері або в економіці. Інституціональні зміни визначають, як суспільства розвиваються в часі і таким чином є ключем до розуміння історичних змін. Структуруючи поведінське буття, вони зменшують невизначеність, визначають і обмежують набір альтернатив, котрі має кожна людина.

Джеффри Ходжсон так висловив свою думку з цього приводу: “Особисто я визначаю інститути в основному як довготривалі системи правил, що склалися та укорінилися, котрі наповнюють структуру соціальними взаємодіями”. Доречним тут буде звернути увагу на застереження всесвітньо відомого економіста Рональда Коуза, який зауважив, що колишнім комуністичним країнам радять перейти до ринкової економіки, проте ніяка більш-менш усвідомлена ринкова економіка неможлива без відповідних інститутів.

Отже, інституціональний аспект бачення розвитку економіки є новим для країн постсоціалістичної економіки, а тому всесторонній підхід до тлумачення категорії “інститут” становить важливу передумову науково обґрунтованого визначення шляхів подальшої ефективної, орієнтованої на формування демократичного суспільства, ринкової трансформації.

Визнання інтегруючої ролі інституціональної економічної теорії щодо окремих положень неокласики та її складових свідчить про початок нового етапу її розвитку в напрямі синтезу трудової теорії вартості, маржиналізму та безпосередньо інституціоналізму – основних теоретичних течій економічної науки. Як обґрунтовано зауважує А.Гриценко, зовні ці течії різняться предметом аналізу і часом актуалізації, але по суті вони є лише трьома сторонами єдиного процесу пізнання закономірностей людської діяльності.

Інституціональний підхід в економічній теорії, як і розширення її предмету, змінили погляд на витрати суспільного економічного відтворення. Всі

пов'язані з виробництвом та обміном витрати представники інституціональної економічної теорії назвали трансформаційними та трансакційними. Саме цією термінологією при аналізі витрат користуються теоретики економічної науки Заходу.

Трансакційні витрати обумовлені дефіцитом інформації, невизначеністю та ризиками. Це витрати, що забезпечують узгодженість та координацію дій підприємницьких формувань. Вони пов'язані з обслуговуванням використовуваних на різних рівнях управління економічних механізмів. Опортунізм поведінки окремих економічних агентів також призводить до невиправданих трансакційних витрат. У теорії трансакційних витрат доведено, що економічна координація – це суттєвий додаток до витрат сировини, капіталу та праці, це джерело величезних витрат порівняно з трансформаційними витратами.

Унаслідок переходу від персоніфікованих контрактів обміну до більш складних неперсоніфікованих, а також ускладнення всієї системи економічної координації розвиток та удосконалення механізму господарювання супроводжується зростанням сукупних трансакційних витрат. Проте вони можуть бути позитивними, особливо в актах обміну, коли обидві сторони мають можливість підвищити свій добробут, або негативними, коли, за словами К.Ерроу, вони вбивають клин між цінами продавців і цінами покупців, наносячи шкоду суспільству.

Категорія “трансакційні витрати” є абстракцією витрат у реальних економічних відносинах між людьми та юридичними особами з приводу постійно ускладнюваних алгоритмів, процедур організації виробництва та обміну, тобто процедур трансакцій, під котрими розуміють зміни прав власності і свобод. Важливішою передумовою гармонізації таких відносин як і раціонального управління ними є всебічне уявлення про якісні характеристики трансакційних витрат як основу їх класифікації та знання закономірностей формування кількісних їх параметрів.

Виявлення класифікаційних ознак трансакційних витрат складатиме основу розробки методології їх обліку, аналізу та контролю як важливіших функцій управління. Враховуючи, що трансакційні витрати є центральною категорією в новій інституціональній економічній теорії, вчені продовжують досліджувати їх види і типи. Теоретичний авангард представників вітчизняної бухгалтерської науки ще й досі повільно рефлексує на цю категорію.

Проблема розробки методології обліку трансакційних витрат складна і зумовлює постійне її дослідження. Вона може вирішуватися силами вітчизняних наукових шкіл КНЕУ, КНТУ, ЖДТУ, НАУ, ННЦ “Інститут аграрної економіки УААН”, ТНЕУ та вченими інших університетів України. Проте вона чекає на своїх дослідників.

Глобалізація економіки як чинник оновлення облікових систем

Процеси глобалізації та інтернаціоналізації економіки в просторі і часі відбуваються постійно. Вони охоплюють практично всі сфери суспільного життя людини і тому досліджуються багатьма вченими – представниками різних економічних, соціальних, юридичних та інших наук.

Так, пояснюючи феномен глобалізації, В.І.Толстих акцентує увагу на головних її ознаках. До глобальних, за його думкою, відносять явища, фактори, тенденції і процеси, котрі стали загальнозначущими, загальнолюдськими для світового співтовариства в цілому, зачіпають інтереси і виражають потреби всіх народів і громадян, країн і культур і так ними сприймаються та оцінюються. Проте завершеного характеру вони набули і продовжують набувати лише в окремих напрямках розвитку економіки. В даний час у багатьох країнах світу функціонують глобальні виробництва, глобальні ринки та глобальні фінанси. Проте, за думкою Т.Фрідмена, “не кожна країна може рахувати себе частиною цієї системи, хоч практично всі держави (як і промислові компанії) знаходяться під тиском – вони повинні адаптуватися до виклику глобалізації. Але політичний і економічний вибір більшості урядів різко обмежений тим, що в світі існує одна наддержава і править у світі капіталізм”.

Правильне розуміння причин виникнення та ролі глобалізації в процесах суспільного економічного відтворення важливо тому, що воно сприятиме обґрунтованому підходу щодо вибору концепцій та розробки моделей розвитку економіки, раціональній побудові механізмів реалізації положень таких концепцій, включаючи ринкові механізми управління на всіх ієрархічних рівнях, а також оновленню на цій основі національних систем бухгалтерського обліку. В минулому оновлення облікових систем відбувалося з урахуванням дії закону адекватності системи обліку рівню розвитку національної економіки та продуктивних сил суспільства і притаманних йому економічних відносин та сформованому культурно-ментальному середовищу. Зараз йдеться про іншу концепцію.

Глобалізація поставила нові задачі перед управлінням процесами економічного відтворення і обумовила потребу повнішого використання можливостей всіх галузей економічної науки. Особлива місія в цьому зв'язку покладається на системний бухгалтерський облік. Забезпечення ефективнішої реалізації науково-пізнавальної, інформаційної, регулюючої, контрольної, прогностичної та соціальної його функцій стає першочерговою і актуальною проблемою.

Глобалізація мотивує покращення якості і повніше використання бухгалтерської інформації в механізмах регулювання постійно ускладнюваних економічних відносин. Практичне вирішення цих проблем відбувається шляхом удосконалення обліку в напрямку задоволення інформаційних потреб зовнішніх користувачів, менеджерів та інших учасників суспільного відтворення, а також уніфікації методології обліку на

міжнародному рівні. Щодо задоволення потреб базових національних інститутів, то ця проблема протягом останнього десятиліття досліджується недостатньо і вирішується повільно.

Чинники, які зумовлюють зміну положень методології бухгалтерського обліку та його практики, формуються в реальному економічному житті. Основними серед них є зміна та розвиток відносин власності на засоби виробництва, відносин і механізмів формування та розподілу доходів, організаційних форм виробництва товарів, їх продажу, а також процеси, пов'язані з глобалізацією світової економіки та міжнародних ринків капіталів.

Перша група чинників, як ми звертали увагу, має вітчизняне своє походження. Вони досліджувалися вченими протягом другої половини минулого століття. Використовувана на той час модель економіки забезпечувала певну її стабільність, проте вона була зорієнтована на адміністративні методи управління без достатнього використання економічних і стримувала таким чином її розвиток. Облік у зазначений період залишався як національна система, що була адекватною до економічних механізмів її функціонування та регулювання.

Друга група чинників пов'язана з глобалізацією економіки і має міжнародне походження. Їх вплив на розвиток національних систем обліку досліджено недостатньо. Таке дослідження вітчизняними вченими лише розпочато.

Чинники як першої, так і другої групи впливають на методологію бухгалтерського обліку не відособлено. Разом із тим чинники другої групи мають свої особливості. Формування їх відбувається під впливом рішень міжнародних фінансових структур (Міжнародний валютний фонд, Світовий банк і т.ін.) та міжнародних професійних недержавних організацій (Міжнародна федерація бухгалтерів, Міжнародна рада із СБО). На вітчизняних теренах зміни у методології набули форми розробки, затвердження Мінфіном України та застосування на практиці П(С)БО, що не суперечать положенням МСФЗ.

Оцінити хід, наслідки і силу впливу на облікову методологію чинників другої групи поза розуміння природи та сутності глобалізації економіки неможливо. Знання причинної обумовленості глобалізації як з боку вчених-фахівців бухгалтерського обліку, так і з боку практикуючих бухгалтерів є обов'язковими. Пов'язано це з тим, що суспільний поділ праці та спеціалізація були, є і залишаться основою науково-технічних досягнень. Вони призводять до високих рівнів концентрації виробництва і за рахунок цього – до економії на умовно-постійних витратах, тобто “економії на масштабах”. Точне уявлення бухгалтера-професіонала (теоретика і практика) про природу такої економії важливе тому, що ринкова економіка функціонує в умовах обмежених ресурсів та невизначеності й обмеженість ресурсів стає все загрозливішою.

У дослідженні якісних ознак та кількісних параметрів умов, процесів і результатів економічного відтворення пріоритетне місце належить системному бухгалтерському обліку. Зумовлене це визнанням інформації фінансової звітності вирішальним фактором мотивації поведінки інвесторів, обґрунтованого вибору напрямів інвестування коштів та реалізації інвестиційних проектів.

У зв'язку з високим рівнем концентрації та зростанням масштабів виробництва окремих видів товарів національні ринки в розвинених країнах стали неспроможними задовольняти потреби товаровиробників. У другій половині ХХ століття зусилля окремих держав було активізовано в напрямку інтернаціоналізації економіки. Як наслідок були створені глобальні виробництва, а відповідно й обумовлені ними глобальні ринки та глобальні фінанси. Відбувалися такі процеси під впливом розвитку економіки як цілісної світової системи. Останнє повинно бути усвідомлено всіма керівниками держав, владних структур, міністерств, відомств, всіма економістами та суб'єктами управління всіх його рівнів.

До 1973 р. світ жив за правилами Бреттон-Вудської системи, яка передбачала використання закритих рахунків капіталів та фіксованих валютних курсів. Починаючи з 1973 р., після ліквідації Бреттон-Вудської системи настала ера лібералізації рахунків капіталів. Отже, з ліквідацією цієї системи, що відбулася під впливом світової глобалізації економіки, домінуючими стали умови свободи руху капіталу на міжнародному рівні. Саме в цей час і було створено Міжнародний комітет стандартизації бухгалтерського обліку. Задачею його були узагальнення світового досвіду ведення обліку та розробка і впровадження МСФЗ для забезпечення фінансовою інформацією "глобальних гравців".

Глобалізація зумовлює необхідність застосування єдиних принципів, уніфікованих правил бухгалтерського відображення економічної діяльності. Тому в даний час майже в усіх країнах світу робиться спроба дотримуватися єдиного підходу щодо ведення бухгалтерського обліку та складання і подання фінансової звітності. Його спрямовано на створення умов прозорості ведення підприємницьких справ, відкритості ринкової економіки.

Процеси глобалізації економіки створюють нові, набагато складніші умови управління фізичним, фінансовим та людським капіталом, соціально-трудовими, екологічними, економічними та правовими відносинами. Такі умови є результатом об'єктивних процесів розвитку продуктивних сил суспільства і потребують нової концепції розвитку національної системи бухгалтерського обліку, основою котрої повинна стати науково обґрунтована його методологія. Нова концепція не мусить бути відірваною від життя підприємства і повною мірою враховувати внутрішньосистемні інформаційні потреби менеджменту, працюючих та власників. Уніфікація методології обліку не повинна бути

штучною. Вона повинна здійснюватися як природний процес і не повинна створювати можливості виникнення конфлікту інтересів.

Враховуючи неминучість та темпи, з якими відбуваються процеси глобалізації світової економіки, розширення ринків капіталів, країни з перехідною економікою, включаючи Україну, створюють умови для реалізації можливостей ринкових механізмів її регулювання на національному рівні. Прагнення мобілізувати фінансові ресурси за рахунок внутрішніх та міжнародних джерел для соціального та економічного свого розвитку стає державною економічною політикою. Проте на початку реформ вибір економічної моделі для розробки економічних та господарських механізмів як основи ринкової трансформації був обмежений. На думку А.Гальчинського, для вибору такої моделі існувала можливість використати один із двох варіантів:

- поглиблення постулатів неоліберальної моделі ринкових відносин;

- здійснення усвідомленого переходу до інституціональної моделі, побудованій на принципах дірижізму з елементами сильного державного регулювання. Під впливом міжнародних фінансових організацій в Україні прийнято перший варіант. Враховуючи, що існують проблеми вибору базових концепцій розвитку економіки і як наслідок орієнтованих на рівень майбутнього нового стану розвиненої економіки національних систем бухгалтерського обліку, даному питанню завжди слід приділяти значну увагу.

На початку 90-х рр. минулого століття Україна розпочала реалізацію можливостей ринкової економіки. Остання базується на конкретних теоретичних засадах економічної науки. Механізми реалізації положень економічної науки формують шляхом прийняття юридичних законів, розробки концепцій та програм.

Юридичні закони, концепції і програми спираються на визнані у суспільстві провідні економічні теорії. Наукове їх обґрунтування, особливо законів та концепцій макрорівня, є важливою передумовою успішного їх виконання та забезпечення ефективного управління процесами економічного відтворення. Інтуїтивне та помилкове їх ухвалення на макрорівні без урахування положень економічної теорії – це, перш за все, причини високих транзакційних витрат, збитків та кризового стану економіки. При цьому, чим вищий ієрархічний рівень, на якому приймаються загальні державні рішення, тим більший позитивний або негативний їх вплив на результативність функціонування економічної системи.

Оскільки домінуючим в економічній теорії до кінця ХХ століття був неокласичний напрям, то й програми ринкової трансформації, що реалізують в Україні, спираються на нього. Одним із варіантів реалізації неокласичної економічної теорії на міжнародному рівні, використовуваний МВФ, є Вашингтонський консенсус.

Положення консенсусу спрямовані на глобалізацію економіки, яка ґрунтується на інтересах власників капіталів і передбачає забезпечення виробництва і продажу конкурентоспроможних товарів в усіх країнах, підвищення на цій основі матеріального рівня життя. Але часто такі очікування лишаються невиправданими. У цьому зв'язку процеси і наслідки глобалізації, які відбуваються за програмою МВФ та СБ, лауреат Нобелівської премії з економіки 2001 року Джозеф Стігліц оцінює негативно.

Існують інші застереження щодо придатності положень Вашингтонського консенсусу для ринкової трансформації економіки. Як стверджують економісти CASE, виконуючи системоутворюючу роль щодо забезпечення стійкості міжнародної валютної системи, МВФ співпрацював переважно з розвиненими країнами та концентрував свою увагу на основних монетарних та фіскальних агрегованих показниках. У країнах з перехідною економікою МВФ переважну увагу надавав скороченню внутрішнього попиту і дуже мало – розширенню внутрішніх пропозицій. Все це наводить на думку, що базові концепції МВФ, які покладено в основу і реалізовано за допомогою Вашингтонського консенсусу, для країн із перехідною економікою не лише не можуть гарантувати можливості створення ефективних національних систем бухгалтерського обліку, а й суперечать основним положенням інституціональної економічної теорії.

Вимоги консенсусу спираються на теоретичні положення неолібералізму, неокласичної економічної теорії та її ядра монетаризму, котрі є адекватними з інститутами лише тих країн, де має місце високий рівень розвиненості продуктивних сил і де еволюційно ринкове середовище уже сформоване та активно використовують антимонопольне законодавство. Крім того, деякі з вимог консенсусу для країн із перехідною економікою сформульовано без достатнього наукового обґрунтування (утиск грошової маси, прискорена приватизація, лібералізація цін, товарних і фінансових ринків, вилучення держави з економіки). Ці вимоги нехтують економічні інтереси України й унеможливають забезпечення гармонізації відносин мікро- і макросуб'єктів господарювання та потребу формування нових регулюючих функцій держави.

Перелічені вимоги консенсусу було закладено в механізми регулювання економіки України. Вони зробили вирішальний свій вплив на використану в П(С)БО його методологію. Все це зумовлює потребу переусвідомлення можливостей позитивного бухгалтерського впливу на розвиток національної економіки та суттєвий перегляд з цією метою П(С)БО, особливо тих, де використано “нову” методологію обліку витрат, доходів та результатів діяльності.

Увага до вибору моделі економіки та її розвитку зумовлена потребами об'єктивного бачення її впливу на методологію бухгалтерського обліку через взаємозв'язок моделі економіки з економічними та госпо-

дарськими механізмами. Таке бачення дозволяє оцінювати суттєві зміни та оцінити результати реформування бухгалтерського обліку в Україні шляхом застосування міжнародних облікових стандартів.

Що показали результати наших досліджень у даному контексті?

По-перше, нова національна система бухгалтерського обліку в Україні створюється з урахуванням вимог економічних механізмів, заснованих на положеннях Вашингтонського консенсусу. За своєю суттю – це система інформаційного сервісу управління капіталом глобальних структур. Глобальні облікові стандарти – це стандарти, що розробляються виходячи з потреб розвинених ринків. У цьому зв'язку вони стають все складнішими.

В умовах перехідної економіки Міжнародні стандарти фінансової звітності недостатньо орієнтують на вимоги управління функціонуванням локальної економіки і це фундаментальне положення більшості дослідників ігнорують. Економіка, перш ніж стати глобальною, повинна стати розвинутою локально. І як правильно було зауважено на відкритті IV Міжнародної науково-практичної конференції “Православні духовні цінності в умовах глобалізму”, дотримуватися потрібно принципу: мислити глобально, а діяти локально.

По-друге, окремі положення Вашингтонського консенсусу в ході їх реалізації потенційно можуть позитивно впливати на створення економічних механізмів господарського регулювання, особливо ті, що орієнтують на прозорість інформації про діяльність підприємницьких структур та повніше використання залучених коштів.

Зробити це стає можливим лише шляхом забезпечення такої якості інформації уніфікованого бухгалтерського обліку, яка сприятиме створенню умов транспарентності, підвищенню довіри з боку інвесторів і кредиторів, та формуватиме умови подальшого економічному розвитку. Проте в реальному часі і просторі цього не відбувається. Відсутність більшості активних ринків за об'єктивних обставин, достатнього позитивного досвіду функціонування антимонопольних структур унеможлиблює конкуренцію як основну вимогу до ринкової економіки і механізми ринкового регулювання стають не ефективними.

В огляді питань практичного застосування міжнародних стандартів фінансової звітності (Записка секретаріату Конференції ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД) зазначено, що “... країни з перехідною економікою відчують дефіцит бухгалтерської інфраструктури та професійних установ, потрібних для рішення тих проблем, які виникають у зв'язку з переходом до використання єдиного набору глобальних стандартів – стандартів, що розробляються виходячи з потреб розвинених ринків і стають складнішими”. В цьому зв'язку процес зближення норм регулювання обліку на міжнародному рівні розпочато в 1973 р. утворенням Міжнародного комітету з бухгалтерських стандартів і продовжено

реорганізацію комітету в 2001 р. на Міжнародну раду із стандартів бухгалтерського обліку. Рада розробляє глобальні стандарти, що відомі як Міжнародні стандарти фінансової звітності (МСФЗ).

Складність та невирішеність проблем адаптації національних систем бухгалтерського обліку в країнах із перехідною економікою, включаючи Україну, до положень МСФЗ зумовлюють потребу в дослідженні та узагальненні досвіду щодо їх вирішення.

Цим питанням була присвячена Міжнародна науково-практична конференція “Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку та фінансової звітності: досвід та перспективи впровадження в країнах перехідної економіки”, що відбулася у м. Києві 28 лютого – 1 березня 2007 року. Організаторами конференції були Міністерство фінансів України, Конференція ООН з торгівлі та розвитку (UNCTAD), Світовий банк, Агентство США з міжнародного розвитку, а також представники та керівний склад міжнародних та національних бухгалтерських інфраструктур: Міжнародна федерація бухгалтерів, Рада з міжнародних стандартів бухгалтерського обліку, Європейська комісія та ін. Крім представників держав СНД на конференції були присутні фахівці з обліку Великобританії, Латвії, Литви, Македонії, Філіппін. Зарубіжні представники-організатори конференції та інші зарубіжні учасники висловили свої погляди на необхідність та обмежені можливості впровадження МСФЗ в практику країн із перехідною економікою. Одностайною була думка щодо невідповідності прийнятих Україною П(С)БО вимогам МСФЗ.

На конференції зверталася увага на необхідність адаптації законів України до законів Європейського Союзу та гармонізації на цій основі національної системи бухгалтерського обліку з міжнародними стандартами. Ця думка походить від визнання як причини перешкод у засвоєнні міжнародних стандартів обліку різних правових систем.

У дійсності правові системи впливають на гармонізацію національних систем обліку з міжнародними стандартами. Проте різні правові системи – це результат використання різних моделей економіки, що мають місце у зв'язку із різними рівнями розвитку національних економічних систем, тобто це результат різних етнічних концепцій та культурно-ментального середовища, функціонування різних базових інститутів, що покладено в основу економічних механізмів. Інститути – це звички та стереотипи мислення, які поділяють більшість членів суспільства, це мова, звичаї, релігія та ін. А це означає, що розраховувати на швидке узгодження на міжнародному рівні різних правових систем, яке може позитивно вплинути на прискорення засвоєння міжнародних облікових стандартів, проблематично. За будь-яких обставин прискорення таких процесів, вони будуть штучними і не створюватимуть умов оптимізації ринкових відносин (за Парето).

Вирішальним тут стає фактор часу, протягом якого відбудеться наближення неформальних, а потім і формальних інститутів різних країн.

Окремими учасниками конференції висловлена думка щодо обмежених можливостей навчати практикуючих бухгалтерів України складати фінансову звітність відповідно до МСФЗ та реалізації права на їх застосування. Нагадувалося, що авторські права розробників стандартів не повинні порушуватися. З такою постановкою питання погодитися неможливо.

Встановлений Комітетом МСБО та підтриманий Радою МСБО порядок одержання права на застосування стандартів як і проведення навчального процесу з їх вивчення передбачає заключення контракту між урядом та Радою МСБО, понесення в цьому зв'язку суттєвих витрат.

Таким чином, МСФЗ перетворюються з інструмента формування умов мотивації інвестиційних рішень в об'єкт торгівлі урядових структур з "глобальними гравцями" на засадах монопольної і виключної власності на МСФЗ, що є неадекватним до застереження авторських прав. Ураховуючи це, вивчення МСФЗ у ВНЗ має пасивний характер. Такі умови потрібно змінювати.

Не висвітленим на конференції лишилося одне з центральних питань сутності реформованого обліку – рівень його методології згідно положень МСФЗ, а також питання активізації досліджень та розробок із методології економічної науки і на цій основі – методології бухгалтерського обліку, поліпшення за рахунок цього якості його інформації.

Методологія бухгалтерського обліку та її розвиток як складової економічної науки

Дослідження проблем методології бухгалтерського обліку та визначення напрямів подальшого її розвитку зумовлене потребами повнішого використання можливостей бухгалтерського вимірювання та відображення факторів економічного відтворення, процесів, що відбуваються за їх участю, та результатів діяльності підприємницьких структур. Вирішення таких проблем буде результативним за умови, що методологія бухгалтерського обліку розглядатиметься та удосконалюватиметься як складова методології економічної науки, а не ізольовано, не як методологія самостійної наукової дисципліни.

Такий висновок має певну свою аргументацію.

По-перше, бухгалтерський облік є суспільною економічною наукою і користувачами його інформації є і мають право бути всі члени суспільства, незважаючи на те, що економічні їх інтереси суттєво різняться. Визнання пріоритетів у задоволенні інформаційних потреб постає в даному випадку як нова та актуальна проблема. Для її вирішення важливо керуватися фундаментальними висновками, що схвалила Конференція ООН із питань навколишнього середовища, й майбутнього розвитку цивілізації ще у 1992 році на рівні глав держав та членів урядів:

- про неможливість урятування людства у межах ринкової системи, рушійною силою якої є приватна власність, оскільки вона ґрунтується на прагненні до нестриманого зростання споживання і веде до різкої поляризації рівня життя, отже, породжує нові і вкрай загострює існуючі соціальні конфлікти;

- про необхідність нової моделі, що спиралася б на підйоми централізованого регулювання на рівні держави і світової співдружності в цілому, а також на інтегровані інтереси суспільства і лише потім – на інтереси приватного підприємництва.

Пріоритетами у визначенні користувачів бухгалтерської інформації можуть бути такі, як і пріоритети в реалізації економічних інтересів за підтриманою ООН новою моделлю розвитку національних економік.

По-друге, методологія – це філософія науки, а методологія бухгалтерського обліку – це філософія бухгалтерської науки. Її призначенням є вирішення двох основних завдань:

- аналіз ускладнень та проблем у науковому та інших видах професійного мислення;

- визначення шляхів та розробка пропозицій щодо вирішення таких проблем і завдань. (В даному випадку йдеться про вирішення проблем підвищення наукового рівня бухгалтерського обліку).

По-третє, бухгалтерський облік як наукова дисципліна забезпечує одночасне використання кількісних і якісних методів у процесах вимірювання, системного відображення та аналізу об'єктів економічного відтворення. Враховуючи це, вимоги щодо методологічного його рівня повинні систематично досліджуватися і переглядатися.

Усвідомлення наведеного підходу важливе тому, що бухгалтерський облік стоїть у витоків пізнання вектора руху економіки підприємницьких структур та їх об'єднань, акціонерних товариств та корпорацій, регіонів та галузей економічної діяльності.

Методологію бухгалтерського обліку часто ототожнюють із вченням про його метод. Але наукова інтерпретація цієї категорії інакша. В науковому розумінні її слід розглядати як структуру, логіку організації, методи і засоби облікової діяльності.

У зв'язку з високим динамізмом економічного життя і виникненням нових задач бухгалтерського обліку розуміння цього поняття не змінюватись не може. Саме поняття “метод” з часом наповнюється новим змістом, який включає в себе нові якісні характеристики бухгалтера – сформовані і використовувані ним у професійному судженні та професійних оцінках власні професійні знання. Саме в цьому зв'язку в міжнародних облікових стандартах засвідчується, що в більшості країн світу бухгалтерська професія є високопрестижною і займає положення, яке має суттєве значення в економічному житті суспільства.

Враховуючи обумовлені суспільним життям потреби подальшого розвитку економічної теорії, методології економічної науки та методології

бухгалтерського обліку, вчені-фахівці у цій галузі знань активізували свою діяльність. Створення у 80-і роки минулого століття Міжнародної наукової спілки методологів економічної науки, що об'єднала економістів, філософів, методологів науки, лінгвістів, засвідчило про новий етап розвитку методології економічної науки. Членами спілки визнано плюралізм методології економічної науки. Таке визнання може бути позитивним лише для умов розвиненої ринкової економіки. Проте застосування концепції плюралізму для інтерпретації принципів, постулатів, парадигм щодо розвитку облікових систем окремих економічних категорій та обчислення показників, що їх характеризують, в умовах перехідної економіки виправдати неможливо.

Предметом особливо критичного ставлення науковців і керівників бухгалтерських інфраструктур повинні стати рішення щодо застосування такої концепції в бухгалтерському обліку. Багатоваріантність правил щодо застосування конкретних елементів методу бухгалтерського обліку не тільки не забезпечує підвищення методологічного рівня і на цій основі – якості облікової інформації, а й може призводити до її суттєвого викривлення.

Членами спілки розроблені “фільтри”, що корегують, деформують та конструюють образ об'єкту дослідження. До таких фільтрів належать мовний фільтр, риторичний, методологічний та онтологічний.

Розроблювані науковцями та практиками-фахівцями рекомендації з обліку щодо удосконалення його методології повинні відповідати цим вимогам. Виходячи із цілей нашого дослідження, зупинемося на мовному та онтологічному “фільтрі”. Як засвідчує О.І.Ананьїн, дії названих епістемологічних “фільтрів” значною мірою оснований на функціях мови. Мова – неодмінний посередник у будь-якій науковій діяльності. Проте всупереч розповсюдженим поглядам, це зовсім не нейтральний посередник, який повно і без відхилень виражає і передає думки. Мова – посередник, який має достатньо складну структуру – можливо виділити як мінімум, три якісні різномірні шари мовного опосередкування в економічному пізнанні і пов'язані з ними епістемологічні “фільтри”:

- природна (загальнокультурна) мова як засіб описування економічних явищ у повсякденному житті – їй відповідає власне мовний фільтр;
- термінологія економічної науки як інструмент наукового описування економічної реальності – їй відповідає онтологічний фільтр;
- зовнішнє, перш за все літературне, оформлення економічних текстів та, відповідно, риторичний фільтр.

Відповідно до вимог цього фільтру, однією з головних функцій наукової термінології є послаблення залежності науки від багатозначності слів природної мови.

Знання вимог мовного фільтру важливі тому, що в бухгалтерському обліку відображають факти господарського життя. В той же час в економічній теорії підкреслюється, що факти ніколи не говорять самі за себе. Реальну вагу надають їм теорії і концепції суб'єктів відображення.

Онтологічний фільтр визначає, як дослідник "бачить" свою предметну галузь. Згідно з положенням цього фільтру однією із загальноновизнаних вимог до мови науки є точність та однозначність тлумачень.

Лінгвістами і філософами встановлено, що мова як посередник у пізнанні економічних явищ структурує сприйняття досліджуваних об'єктів (реальності), і різні мови роблять це не однаково. Це свідчить про те, що зміст перекладеного з англійської мови тексту МСФЗ, професійної наукової та навчальної літератури з облікового циклу дисциплін слід сприймати критично. В зв'язку з відсутністю в окремих мовах слів-аналогів, які характеризують конкретні економічні категорії, вони можуть бути перекладені не зовсім вірно. Крім того, вони ще й можуть бути специфічно неадекватними в різних економічних механізмах.

Проведений нами якісний аналіз категорій бухгалтерського обліку, наведених у П(С)БО, що не суперечать МСФЗ, засвідчив про ігнорування вимог, передбачених методологічними "фільтрами".

Література

1. Глобалистика. Международный междисциплинарный энциклопедический словарь / [гл. ред. И. И. Мазур, А. Н. Чумаков]. – М. ; СПб. – Н-Й. : ИЦ "ЕДИМА", И.Д. "Питер", 2006. – 1160 с.

2. Экономическая теория / [под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена : пер с англ. ; науч. ред. чл.-кор. РАН В. С. Автономов]. – М. : ИНФРА – М., 2004. – XII. 931 с.

3. Обзор вопросов практического осуществления Международных стандартов финансовой отчетности. Записка секретариата ЮНКТАД. Женева, ноябрь 2005 г.

4. Гудзинський О. Д., Кірейцев Г. Г., Савчук В. К. Економічна теорія та реалізація її положень в механізмах розвитку АПК / О. Д. Гудзинський, Г. Г. Кірейцев, В. К. Савчук // Економічна теорія. – 2006. – № 2.

5. Пушкар М. С. Створення інтелектуальної системи обліку. – Тернопіль : Карт-бланш, 2007. – 152 с.

6. Ходжсон Джеффри. Экономическая теория и институты. Манифест современной институциональной экономической теории / пер. с англ. – М. : Дело, 2003. – 464 с.

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ БІЗНЕСУ: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК

Проблема соціальної відповідальності бізнесу виникла ще наприкінці XIX – початку XX ст., але й досі стосовно цієї проблеми не вщухають дискусії. З одного боку, до Великої депресії 1920–1933 рр. панувала концепція, що бізнес має лише один обов'язок – приносити прибуток. Відомий залізничний магнат Уільям Вандербілд у цьому зв'язку в 1918 р. за допомогою газет “Нью-Йорк Таймс” та “Нью-Йорк Гералд” оприлюднив цей підхід крилатим висловом: “До чорта народ! Я працюю на акціонерів” [1, с. 137]. Серед прихильників цієї позиції – відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії (1976 р.) Мільтон Фрідман, який вважав, що доктрина соціальної відповідальності як ніщо інше може підірвати основи вільного суспільства. Єдина відповідальність корпорації полягає у вилученні прибутку для акціонерів [2, с. 75].

З іншого боку, чимало бізнесменів прагнуло зробити особистий внесок у розв'язання болючих соціальних проблем суспільства. Дуже часто при цьому згадують ім'я Е.Карнегі. Ендрю Карнегі – провідний бізнесмен у виробництві сталі – видав у 1900 р. “Євангеліє процвітання”, де виклав доктрину капіталістичної благодійності, відповідно до якої прибуткові організації повинні жертвувати частину своїх коштів на благо суспільства. Він вклав понад 350 млн. дол. у соціальні програми і побудував понад 2000 публічних бібліотек. Не менш відомий американський бізнесмен Джон Д.Рокфеллер пожертвував 550 млн. дол. і заснував фонд Рокфеллера, кошти якого використовуються для розв'язання соціально значущих проблем у сфері економіки, науки, культури. Ще одним прихильником соціальної відповідальності ділових організацій став Роберт Вуд – президент торговельної фірми “Сіре”, який у звіті за 1936 р. нагадував своїм акціонерам про соціальні зобов'язання організації.

У 50-ті роки з'явилася перша ґрунтовна праця на тему соціальної відповідальності, книга Хоурда Воуена “Соціальна відповідальність бізнесмена”, у якій він закликав керівників успішних компаній усвідомлювати перспективи соціальної відповідальності при прийнятті ділових рішень. Він підкреслював, що саме така поведінка може дати соціальний і економічний зиск суспільству [3, с. 142].

Кітом Девісом у 1975 р. була запропонована концепція корпоративної соціальної відповідальності. Вона охоплює п'ять ключових положень:

1. Соціальна відповідальність виникає з суспільної влади. Органи влади мають створювати умови і показувати приклади соціальної відповідальності.

2. Бізнес має діяти як двостороння відкрита система: з одного боку, враховувати вплив суспільства, ринкові сигнали, а з іншого – бути відкритим у своїх операціях для громадськості.

3. Соціальні витрати мають бути ретельно обчислені й розглянуті з погляду правомірності їх віднесення до собівартості виготовлення того чи іншого продукту, надання послуг.

4. Соціальні витрати, що розподіляються за кожним продуктом, послугою, видом діяльності, в кінцевому підсумку оплачуються споживачем.

5. Ділові організації, як і громадяни, залучаються до відповідальності за розв'язання поточних соціальних проблем, які перебувають за межами звичайних сфер їхньої діяльності.

Це дало змогу сформулювати “залізний закон відповідальності”, згідно з яким у довгостроковій перспективі ті, хто не використовує наявну владу в такому напрямі, що його суспільство розглядає як відповідальний, має тенденцію втратити цю владу.

На сьогоднішній день однак немає єдиного визначення терміну “соціальна відповідальність бізнесу (СВБ)” організації пропонують різні визначення, хоча в них є спільна основа: СВБ переймається тим, як компанії керують комерційною діяльністю для створення загального позитивного впливу на суспільство. Світова економічна рада з питань стабільного розвитку визначила СВБ як “постійно діючу вимогу до бізнесу діяти в межах етичних норм та забезпечувати економічне зростання, в тому числі шляхом покращення стандартів життя працівників та їх сімей тією самою мірою, що і покращення життєвих стандартів для жителів свого регіону, та суспільства в цілому” [5, с. 2]. Ф.Котлер та Н.Лі визначають СВБ як “вільний вибір компанії на користь підвищення рівня добробуту місцевої громади за допомогою відповідних підходів до ведення бізнесу та надання корпоративних ресурсів” [6, с. 13]. Зелена книга Європейського союзу (2001 рік) СВБ визначає, як “інтеграцію соціальних та екологічних аспектів у щоденну комерційну діяльність підприємств та в їхню взаємодію з зацікавленими сторонами на добровільній основі.

Міжнародний форум лідерів бізнесу (IBLF) розуміє СВБ як сприяння відповідальній діловій практиці, яка дає вигоду бізнесу та суспільству й допомагає досягти соціального, економічного та екологічно усталеного розвитку через максимальне збільшення позитивного впливу бізнесу на суспільство з одночасною мінімізацією його негативного впливу.

Фахівці Асоціації Менеджерів (Москва) вважають, що соціальна відповідальність бізнесу – це добровільний внесок компаній у розвиток суспільства в соціальній, економічній і екологічних сферах, пов'язаний безпосередньо з основною діяльністю компаній і такий, що виходить за межі законодавчого визначеного мінімуму [8, с. 13]. За визначенням Форуму соціальна відповідальність (Україна), офіційно оприлюдненому у 2006 р., – це є відповідальне ставлення будь-якої компанії до свого продукту або послуги, до споживачів, працівників, партнерів; активна соціальна позиція компанії, що полягає в гармонічному співіснуванні,

взаємодії та постійному діалозі з суспільством, участі у вирішенні найгостріших соціальних проблем.

Згідно з визначенням Європейського Альянсу корпоративної соціальної відповідальності (КСВ), який започатковано у 2006 р. КСВ – це концепція залучення соціальних і екологічних напрямів у діяльності бізнесу на засадах добровільності та взаємодії між усіма зацікавленими сторонами (групами впливу).

Міжнародна організація праці у своїй резолюції про сприяння життєспроможним підприємствам (прийнята у Женеві, у червні 2007 р.) зазначає, що КСВ добровільна ініціатива ділових кіл, яка стосується діяльності, що перевищує просту вимогу дотримання букви закону [9; 10].

Як бачимо єдиного визначення соціальної відповідальності бізнесу немає, що дає можливість розуміти термін “соціальна відповідальність бізнесу” по-своєму.

Під соціальною відповідальністю бізнесу розуміють і добродійність, і меценатство, і корпоративну соціальну відповідальність, і спонсорство і т.ін.

Узагальнюючи можна сказати, що соціальна відповідальність бізнесу – це вплив бізнесу на суспільство, відповідальність тих, хто приймає бізнес-рішення, перед тими, на кого прямо чи опосередковано ці рішення впливають.

У сучасному світі існує також декілька моделей КСВ, кожна з яких, відтворює суспільно-економічний уклад тієї чи іншої країни.

Для американської моделі характерним є те, що через природу американського підприємництва, яке ґрунтується на максимальній свободі суб'єктів господарювання, багато сфер суспільства залишаються до сьогодні саморегульованими. Так, трудові відносини працівника з роботодавцем є предметом двостороннього договору. Право американців на охорону здоров'я у своїй більшості є саме правом вибору громадянами користуватися чи не користуватися медичним закладом, звідси і добровільне медичне страхування. Державне регулювання у цих сферах торкається лише базисних невід'ємних прав членів суспільства. Відповідно, усі ініціативи у сфері КСВ є для корпорацій добровільними за природою. Соціально активна поведінка корпорацій заохочується відповідними податковими пільгами та залітками, що закріплено на федеральному законодавчому рівні. Від податків на прибуток звільняються тільки ті компанії, які роблять пожертвування за одним із трьох напрямів: культура, наука та охорона здоров'я.

Європейська модель (континентальна) КСВ не є відкритою лінією поведінки компанії і, як правило, регулюється нормами, стандартами та законами відповідних держав, тому що більшість соціальних проблем відносяться європейськими компаніями до сфери етичної відповідальності. У багатьох країнах Європи законодавчо закріплене обов'язкове медичне страхування та охорона здоров'я працівників, пенсійне регулювання та ряд інших соціальне значущих питань.

Так, наприклад, у Франції існує закон, який зобов'язує компанії звітувати про виконання програм соціальної відповідальності та охорону навколишнього середовища.

Британська модель КСВ поєднує у собі елементи американської та континентальної моделей. Принциповим її моментом є яскраво виражена ініціативність самого бізнесу в утворенні проектів у сфері КСВ, що за своєю суттю повністю відповідає принципу добровільності. Загальною рисою цієї моделі є, перш за все, активна підтримка бізнесу з боку держави та добре розроблена система заходів соціального забезпечення й охорони здоров'я. Участь влади у розвитку КСВ виявляється в налагодженні партнерства із власниками підприємств у секторі освіти, які беруть участь у фінансуванні проектів, наданні податкових пільг, просуванні ініціатив щодо відповідності національних стандартів до міжнародних.

Азійська (японська) модель соціальної відповідальності. Соціальна відповідальність корпорацій в Японії підтримується культурними традиціями країни. Азійська модель корпоративної відповідальності передбачає соціальну згуртованість на рівні компанії і ділову згуртованість на рівні індустріальної групи.

Для азійської моделі характерною є активна роль держави, яка впродовж тривалого часу брала участь у стратегічному плануванні бізнесу. Управління бізнесом, з японської точки зору, не може обмежуватися тільки організаційним розвитком і отриманням прибутку.

Для зазначеної моделі характерним є сприйняття підприємства як "виробничої сім'ї". Працівник вважається членом такої сім'ї, значить, його відповідальність і права, виходять далеко за межі звичайних трудових обов'язків. У свою чергу, корпорація підтримує його на всьому життєвому шляху: допомагає в придбанні житла, виділяє фінансову допомогу при народженні дитини, а потім у її навчанні, виплачує щедру вихідну допомогу і корпоративні пенсії.

Особливості розуміння соціальної відповідальності у межах азійської моделі виявляється в специфічних інститутах "довічного найму", "принципі старшинства" при оплаті праці і просуванні по службі. Ці механізми не закріплені законодавством, але практично є соціальним інструментом, що реалізується в більшості великих компаній [11, с. 32].

Формування української національної моделі соціальної відповідальності бізнесу, яка відповідала б сучасним умовам, перебуває в зародковому стані. Однак можна констатувати, що за джерелами регулювання, практикою формування і розвитку український варіант соціальної відповідальності є симбіозом елементів британської і континентальної моделей.

Важливо зазначити, що головним пропагандистом ідей корпоративної соціальної відповідальності є Організація Об'єднаних Націй. Цілком закономірним у цьому зв'язку є проект Всесвітньої угоди щодо дотримання провідними міжнародними корпораціями принципів соціаль-

ної відповідальності. Цей проект було проголошено Генеральним секретарем ООН Кофі Аннаном на Всесвітньому Економічному Форумі, який проходив у Давосі 31 грудня 1999 р. Він включає такі принципи корпоративної соціальної відповідальності:

Права людини. Комерційні структури мають підтримувати і поважати міжнародні визнані права людини, а також не бути пов'язаними з порушеннями прав людини.

Стандарти праці. Підприємства мають визнавати право працівників на створення асоціацій і ведення колективних переговорів, а також дотримуватися таких принципів:

- скасування всіх форм примусової праці;
- практичної дійової відміни дитячої праці;
- скасування всіх форм дискримінації у сфері зайнятості та професійної кваліфікації.

Екологія. Представники бізнесу мають:

- запроваджувати заходи з метою уникнення екологічних проблем;
- здійснювати кроки щодо більш відповідального ставлення до проблем навколишнього середовища;
- сприяти розвитку та поширенню технологій, які ведуть до зменшення негативного впливу на навколишнє середовище.

Протидія корумпованості. Представники бізнесу мають протидіяти корупції в усіх існуючих формах, включаючи хабарництво та вимагання.

Результати нещодавнього дослідження ООН бізнесового середовища показали, що в Україні існує певна обізнаність із соціальною місією бізнесу. За результатами дослідження цієї впливової світової організації реалізуються ініціативи Глобального договору, до якого приєдналися вже 142 компаній та організацій України. Серед них має місце різне бачення своєї ролі. Наприклад, соціальна відповідальність компанії “Систем Кепітал Менеджмент” включає:

1. *Корпоративне управління та етику ведення бізнесу.* “Систем Кепітал Менеджмент (СКМ)” прагне відповідати найвищим стандартам у всіх сферах своєї діяльності. Компанія докладас всіх зусиль для того, щоб зберігати провідні позиції в українському бізнесі й бути поважним членом міжнародного бізнес-співтовариства. Ключовою умовою для досягнення цієї мети є забезпечення ефективної системи корпоративного управління в групі, а також наявність системи цінностей, на яких ґрунтується бізнес-поведінка й комерційна діяльність групи.

2. *Умови праці.* Амбіційні цілі розвитку бізнесу СКМ визначають необхідність приділяти першочергову увагу питанням залучення й утримання висококваліфікованих співробітників, навчанню й розвитку персоналу на всіх рівнях виробничої й управлінської структури. Велике значення має розробка й здійснення ефективної політики в соціальній сфері й сфері трудових відносин. Співробітники є ключовим стейкхол-

дером групи й наріжним каменем КСВ. Тому розробка ефективної політики у сфері умов праці є для групи СКМ одним із пріоритетних завдань.

3. *Екологія.* Будучи соціально відповідальною компанією, СКМ уважає, що зростання й розвиток бізнесу повинні бути як економічно, так і екологічно стійкими. Турбота про навколишнє середовище й скорочення масштабів впливу виробництва на екологію є важливими аспектами діяльності СКМ як відповідального корпоративного громадянина.

4. *Місцеві спільноти.* Багато підприємств групи СКМ є градостворчими, тому системна співпраця з місцевою владою й співтовариствами є дуже важливою. Компанія піклується про те середовище, у якому живуть її співробітники. Турбота про добробут міста, умови життя родин співробітників сприяють формуванню здорової творчої атмосфери на підприємстві. Якість життя прямо впливає на забезпечення підприємства кадрами, бажання людей працювати й жити у своєму місті.

5. *Спонсорство та благодійність.* Компанія СКМ є відповідальним корпоративним громадянином і готова вкладати кошти в спонсорські й благодійні програми, які сприяють вирішенню соціальних проблем суспільства. Вона надає пожертвування для здійснення серйозних соціальних проектів і акцій, а також для фінансового забезпечення діяльності благодійних організацій, які підтримують місцеві співтовариства й людей, що потребують допомоги.

Для “Київстар” соціальна відповідальність бізнесу це комплексне поняття, основними складовими якого є:

1. Відповідальність по відношенню до свого продукту.
2. Відповідальність по відношенню до держави.
3. Відповідальність по відношенню до співробітників компанії.
4. Відповідальність по відношенню до соціальних потреб суспільства.

5. Екологічна відповідальність.

“Київстар” з 2004 року реалізує благодійну ініціативу “Для людей, для країни!”. Ініціатива включає систематичну підтримку малозабезпечених і знедолених людей, допомагає їм відчутти себе повноцінними членами суспільства. У межах цієї ініціативи “Київстар” постійно допомагає 25 дитячим будинкам, 11 геріатричним центрам. Талановиті студенти технічних вузів отримують стипендії від компанії. У 2008 році в межах програми також були реалізовані такі проекти:

- з турботою про ветеранів;
- з турботою про дітей-сиріт;
- з турботою про дітей з інвалідністю.

Для ГК “ФОКСТРОТ” соціальна відповідальність бізнесу – це свідомий вибір багатотисячного колективу холдингу сприяти постійному зростанню України не тільки за рахунок власних досягнень у бізнесі, а й

за допомогою механізму соціальних інвестицій. Цей вибір базується на переконанні, що конкурентні переваги з'являються там, де соціальні аспекти визначені як пріоритетні у загальній бізнес-стратегії. Соціальна відповідальність передбачає:

1. Відповідальність перед суспільством:

- ГК “ФОКСТРОТ” успішно розвиває бізнес, щороку створюючи близько тисячі робочих місць;
- сплачує податки, наповнюючи державний бюджет;
- бере участь у вирішенні гострих соціальних проблем у державі й сприяє розвитку громадянського суспільства.

2. Відповідальність перед співробітниками та їх родинами:

- співробітники групи компаній “ФОКСТРОТ” мають сучасні умови праці;
- забезпечуються гідним рівнем соціальних гарантій;
- підвищують власну кваліфікацію через програми корпоративного навчання;
- заохочуються програмами мотивації та утримання талановитих менеджерів.

3. Відповідальність у сфері навколишнього середовища й екології:

- активна участь у розв'язанні екологічних проблем сучасності;
- мінімізація негативного впливу на навколишнє середовище;
- економне використання природних ресурсів у процесі власної діяльності.

4. Систематичне спонсорство й добродійність:

- збереження історичних пам'яток;
- сприяння розвитку освіти;
- підтримка вітчизняної культури;
- популяризація спорту як основи здорового способу життя;
- допомога соціально незахищеним верствам населення.

Соціальна відповідальність для “Бритіш Американ Тобакко Україна” означає досягнення балансу комерційних інтересів компанії з очікуваннями її зацікавлених сторін. Поняття відповідальності включає безпечні умови праці та професійний розвиток працівників, повагу до прав людини, прозорі та взаємовигідні стосунки з комерційними партнерами, відповідальний маркетинг продукції, дотримання високих екологічних стандартів, інформаційну відкритість, діалог з органами влади, споживачами тощо. Соціальна відповідальність компанії ґрунтується на таких принципах ведення бізнесу:

1. *Взаємна вигода*. Принцип взаємної вигоди – це та основа, на якій компанія будує свої взаємини з усіма зацікавленими колами. Завдання бізнесу полягає, передусім, у тому, щоб забезпечити акціонерам довгостроковий стабільний прибуток, і, що найкращий спосіб досягти цього – зрозуміти і взяти до уваги потреби всіх тих, хто так чи інакше впливає на бізнес.

2. *Відповідальний контроль за продукцією.* На основі принципу відповідального контролю за продукцією компанія будує стосунки зі споживачами, задовольняючи їхню потребу в легальному продукті, розуміючи, що продукт, який виробляє компанія, може спричинити серйозні захворювання. З огляду на це, компанія здійснює розробку таких марок, що несуть суттєво менші ризики для здоров'я.

3. *Сумлінна корпоративна поведінка.* Принцип сумлінної корпоративної поведінки є основою управління нашим бізнесом. Комерційний успіх вимагає високих стандартів поведінки та чесності в усіх аспектах діяльності. Нехтувати цими стандартами навіть заради досягнення комерційних результатів неприпустимо.

Головним надбанням та цінністю компанії є люди. Тому “Бритіш Американ Тобакко Україна” забезпечує працівникам комфортні умови праці та пропонує конкурентоспроможну заробітну плату й привабливий соціальний пакет. Він, зокрема, передбачає: медичне страхування, матеріальну допомогу на відпустку, премію за результатами діяльності компанії за рік, одноразову допомогу у зв'язку з виходом на пенсію та значні соціальні виплати у разі декретної відпустки.

“Бритіш Американ Тобакко Україна” всіляко підтримує розвиток громади міста Прилуки та українського суспільства загалом. Зокрема, компанія допомагає реалізації Стратегічного плану економічного розвитку Прилук за такими напрямками, як залучення інвестицій в економіку міста, розвиток місцевого бізнесу тощо.

“Бритіш Американ Тобакко Україна” здійснює маркетингову діяльність відповідно до чинного українського законодавства і внутрішнього кодексу “Міжнародних стандартів маркетингу тютюнової продукції”. Завдання компанії – не пропагувати куріння, а просувати марки серед дорослих курців, які дотепер надавали перевагу цигаркам конкурентів, та підтримувати лояльність споживачів саме до нашої продукції.

“Бритіш Американ Тобакко Україна” долучається до розв'язання проблеми куріння серед неповнолітніх, підтримуючи виховну роботу, що проводять органи влади, освітні заклади та недержавні організації. Так, з 2006 року компанія надає фінансову підтримку освітній програмі, спрямованій на пропаганду здорового способу життя серед дітей та підлітків.

Компанія “Бритіш Американ Тобакко Україна” орієнтується на найкращі зразки міжнародної практики у сфері охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів, енергозбереження та природоохоронних заходів. До поточних заходів екологічної безпеки, які здійснює “Бритіш Американ Тобакко Україна”, належать програма енергозбереження, мінімізація витрат води на всіх етапах виробництва, скорочення шкідливих викидів в атмосферу та водойми, поліпшення процесів збирання, сортування, утилізації й перероблення відходів.

“Бритіш Американ Тобакко Україна” створила структуру управління корпоративною соціальною відповідальністю організації. Ця структура

дає змогу брати до уваги соціальні, етичні та екологічні аспекти у рішеннях, що стосуються діяльності компанії. Стратегічне керування практикою у сфері корпоративної соціальної відповідальності здійснює комітет, очолюваний Генеральним директором. Інтеграцію принципів відповідальності в усі аспекти діяльності забезпечує команда експертів із соціальної відповідальності, що складається з менеджерів різних відділів. Загальну координацію соціальних ініціатив здійснює відділ корпоративних зв'язків.

Компанія “Бритіш Американ Тобакко Україна” глибоко переконана в потребі постійного діалогу з суспільством. Цій меті і служить процес соціальної звітності, започаткований компанією у 2006 році.

Соціальна відповідальність “Діамантбанк” спрямована на:

1. *Клієнтів.* Усвідомлюючи безпосередній зв'язок між роботою банку та рівнем добробуту клієнтів, банк відповідально підходить до розроблення всіх продуктів банку й надає повну, достовірну інформацію про них.

2. *Співробітників.* Розуміючи, що працівники банку – найбільший капітал, банк керується принципом розвитку та підтримки фахівців банку, пропонуючи їм конкурентоспроможні умови праці, матеріальної винагороди, а також заохочення їх професійного та особистісного зростання.

3. *Державу.* Прагнучи стабільного розвитку України, банк своєчасно виконує всі обов'язки, покладені на нього державою: сплата податків, прозора та відкрита фінансова звітність, офіційна заробітна платня співробітникам, збереження та створення робочих місць.

4. *Суспільство.* Ототожнюючи себе з частиною української громади і будучи її свідомим членом, банк розробляє власні та підтримує існуючі соціально важливі проекти в соціальній сфері, сфері охорони здоров'я та культури.

У 2008 році Банк продовжив реалізацію Всеукраїнської програми допомоги дитячим медичним закладам “Подумай про життя!”, розроблену та успішно розпочату у 2007 році. У рамках Програми Діамантбанк передав медичне обладнання до 14 державних лікарень по всій Україні, у кожній з яких щороку обслуговується більше, ніж 1000 маленьких пацієнтів. Таким чином, у медичних установах Дніпропетровська, Львова, Запоріжжя, Кривого Рогу, Харкова, Луцька, Сімферополя, Одеси, Чернігова, Донецька, Полтави, Івано-Франківська, Херсона та Чернівців запрацювали найсучасніші апарати штучного дихання, блоки інтенсивної терапії, ультразвукові сканери, хірургічні відсмоктувачі, білірубінометри, установки для фототерапії, інкубатори, а також ліжечка для новонароджених дітей та ін. Загальна сума благодійної допомоги в межах реалізації Програми склала більше, ніж 500 тис. грн.

У квітні 2009 року всеукраїнський рейтинговий журнал “Гвардія” (Видавничий дім “Галицькі контракти”) підвів підсумки рейтингового дослідження відкритості та активності українського бізнесу в сфері

корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) та оголосив переможців. Усього в рейтингу взяло участь 56 компаній, 42 з яких українські, 14 – міжнародні компанії, що працюють в Україні.

За допомогою рейтингу була проаналізована соціальна активність українських компаній за останні три роки. Інтегральна оцінка відкритості та активності компаній розраховувалася за чотирма основними показниками:

- 1) соціальним звітом як інструментом діалогу з суспільством;
- 2) рівнем розкриття інформації про соціальне інвестування;
- 3) управління в сфері КСВ та залучення зацікавлених сторін (стейкхолдерів), таких як місцеві співтовариства та держава, громадські організації, співробітники, споживачі та партнери, навколишнє середовище та ін.;

- 4) відкритість компаній у сфері благодійності та меценатства.

Серед українських компаній беззаперечним лідером стала “Систем Кепітал Менеджмент” з 93 балами. Другу позицію розділили дві компанії “Київстар Дж. Ес. Ем.” та Донбаська паливно-енергетична компанія – з однаковою кількістю балів – 86,4. Четверте місце в рейтингу соціально відповідальних компаній посів “КетігоТ Холдінг” з 82,5 бала. Замикає п’ятірку переможців серед українських компаній Концерн “Ніко” з 81,5 бала.

Серед міжнародних компаній в Україні перше місце у рейтингу посіла ТНК-ВР Коммерс з результатом у 83,7 бала. Другу позицію зайняла компанія “Сіменс Україна” з 78,4 бала. Третє місце у “Сан Инбев Україна” з 67,2 бала. Четверту позицію посіла “Кока-кола Бевериджиз Україна Лімітед” з результатом у 65,1 бала. Замикає п’ятірку переможців “Інтел Юкрейн Мікроелектронікс” з 63,1 бала.

Світовий досвід сформував такі критерії, відповідність яким дозволяє визначити окрему організацію як соціально відповідальну:

- виробництво та реалізація якісної продукції;
- добросовісна сплата податків, виконання вимог міжнародного, державного, регіонального законодавств;
- реалізація корпоративних програм підвищення фаховості співробітників;
- реалізація корпоративних програм з охорони та зміцнення здоров’я співробітників;
- реалізація корпоративних програм морального стимулювання персоналу;
- реалізація благодійних і спонсорських проектів; захист екології;
- участь у формуванні позитивної суспільної думки про бізнес. Бізнес який дотримується принципів соціальної відповідальності має такі переваги:
 - забезпечення суспільної репутації організації;

- зростання довіри населення до діяльності компанії, її товарів та послуг;

- підвищення професіоналізму та розвиток кадрового потенціалу на підприємстві, забезпечення лояльності персоналу;

- можливість формування безпечного середовища діяльності та розвитку компанії завдяки власній корпоративній політиці;

- відповідність нормам і стандартам світової економічної спільноти.

Від дотримання бізнесом принципів соціальної відповідальності суспільство отримує такі переваги:

- можливість встановлення партнерських відносин між бізнесом, владою і громадськістю;

- можливість надання адресної екстреної допомоги громадянам, які її потребують;

- удосконалення та розвиток соціальної захищеності населення;

- можливість залучення інвестицій у певні суспільні сфери.

Отже, досвід показує, що соціальна відповідальність корисна всім – компанії, державі, суспільству, тому реалізація цільових соціальних проектів є не менш важливою, ніж відрахування до бюджету на соціальні потреби держави.

В Україні бізнес загалом готовий брати активну участь у розв'язанні соціальних проблем. Для цього держава має спрямувати свої ресурси, у тому числі й фінансові, на створення системи підтримки соціальної активності бізнесу.

Література

1. Современный бизнес : [учебник] : в 2 т. / [пер. с англ.] – М. : Республика, 1995. – 431 с.

2. Социальная ответственность: новые требования к бизнесу в постиндустриальную эпоху // Персонал. – 2002. – № 2.

3. Мескон М. Х. Основы менеджмента / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури ; пер. с англ. – М. : Дело, 1992. – 720 с.

4. Див.: Міжнародний менеджмент. Конспект лекцій (УДПСУ). http://www.vuzlib.net_1_A/_index.htm

5. Акімова І. Соціальна відповідальність українського бізнесу / І. Акімова, О. Осінкіна, А. Марцинків. – К. : КІТ, 2005. – 41 с.

6. Котлер Ф. Корпоративна социальная ответственность. Как сделать как можна больше добра для вашей компании й общества / Ф. Котлер, Н. Ли. – К. : Стандарт, 2005. – 302 с.

7. Соціальна відповідальність бізнесу: розуміння та впровадження. – К., 2005. – 41 с.

http://brc.undp.org.ua/img/publications/ua_wdp_csr05.pdt

8. Социальная ответственность компаний: Практическая польза для бизнеса : [методическое руководство]. – М. : Ассоциация Менеджеров, 2002. – 17 с.

9. Посібник із КСВ. Базова інформація з корпоративної соціальної відповідальності / Кол. автор. : О. Лазаренко, Р. Колиско та ін. – К. : Енергія, 2008. – 96 с.

10. Шляхи стимулювання відповідальності вітчизняного бізнесу. <http://www.lir.lg.ua/shlahi.doc>

11. Посібник із КСВ. Базова інформація з корпоративної соціальної відповідальності / Кол. автор. : О. Лазаренко, Р. Колиско та ін. – К. : Енергія, 2008. – 96 с.

12. Див.: http://www.corporate-citizen.oig.ua/doc_un.htm

13. <http://www.globalcompact.org.ua/ua/how2join/participants?page=5>

14. Див.: <http://www.scm.com.ua/ru/publish/category/22905>

15. Див.: <http://www.zstyle.dp.ua/kyjivstar/kyjivstar-socialna-vidpovidalnist/>

16. Див.: http://www.kyjivstar.ua/f/1/responsibility/Soc_Report_2008_rus.pdf

17. Див.: <http://www.foxtrot.ua/Article.aspx?ArealD=60>

18. Див.

http://www.bat.ua/OneWeb/sites/BAT_6N4ED2.nsf/vwPagesWebLive/EB40CCD136C2D9C12573EE0058496B

19. Див.: Річний звіт. Соціальна відповідальність. <http://2008.diamantbank.ua/?p=261>

20. Див.:

<http://www.bdo.com.ua/default.aspx?id=96&group=45&item=1225&lang=uk-UA>

Сфремов В.В.

ЗНАЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗНАНЬ У ПЕРІОД РЕФОРМУВАННЯ УКРАЇНОЮ СВОЄЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ СИСТЕМИ

Історична доля українського народу склалася драматично і несправедливо з огляду на те місце, яке займає Україна в сучасному світовому господарстві, і ту роль, яку вона відіграє як суб'єкт міжнародних економічних відносин. Незважаючи на наявність досить значної території, багаточисельного населення та окремі досягнення у різних сферах суспільного життя: науці, освіті, культурі, спорту, мистецтві тощо, Україні відводиться другорядна роль у розвитку світової цивілізації. Це принижує націю, яка втративши власну гідність змушена постійно і настирливо вести боротьбу за виживання, доводячи світові, що вона здатна на більше і спроможна стати лідером цілого регіону східної Європи. Протягом тисячоліть Україна не мала власної держави, входячи окремими частинами своєї сучасної території в склад сусідніх країн, вбираючи в себе культуру, мораль, традиції, звички та психологію

титульної нації. Причому більша частина сучасної України як території, так і населення входило у склад Росії, що не могло не відбитися на ментальності українського народу. Не маючи протягом тривалого часу власної держави, українці втрачали зв'язок із територією, на якій проживали, і змушені були вдаватися до міграції, розселяючись по всьому світу подібно євреям у пошуках щасливої долі. Потрібно зауважити, що частка мігрантів ніколи не перевищувала чисельність корінного українського населення. Входячи у склад інших народів, українці досить легко адаптувалися до незвичного для себе середовища і мали вагомі досягнення, що засвідчувало про їх високий інтелектуальний потенціал, який з успіхом використовувався багатьма країнами світу.

Отримана Україною державність у 1991 році після розвалу Радянського Союзу була вистражданою, бажаною і одночасно несподіваною для національної еліти. З одного боку, національна еліта України прагнула до незалежності та позбавлення надмірної опіки, щоб встати на чолі української нації, а з другого боку, вона неспроможна була здійснювати управління державою, бо не мала відповідного практичного досвіду. Навіть якщо б такий досвід і був, то все рівно виникли б проблеми з управлінням державою, оскільки одночасно з процесом державотворення в Україні розпочався процес переходу від командної до ринкової господарської системи, яка довела свою перевагу на практиці, і яку взяли на озброєння провідні країни світу. Намагаючись пристосувати господарську систему до потреб і повною мірою використати світовий досвід, Україна свідомо обирає даний шлях розвитку, сподіваючись на досягнення швидких успіхів в економічній сфері.

Розпочавши реформування господарської системи відразу після проголошення незалежності, Україна зробила, безумовно, правильний вибір на користь природного розвитку суспільства. Реформування господарської системи повинно було корінним чином змінити значення економічних знань у суспільному житті України, бо ринкова система господарювання вимагає від суб'єктів господарювання осмислення економічних процесів і взяття на себе відповідальності за результати власної трудової діяльності. Як засвідчує світовий досвід, при становленні ринкових відносин визначальну роль відіграють **ринкові інституції**, які задіяні в економічному просторі країни, і кількість яких має тенденцію до зростання. За структурою ринкових інституцій можна визначити ступінь розвитку ринкових відносин у країні. Безперечно, для обслуговування ринкового механізму потрібні кваліфіковані кадри економістів. Завдяки ринковим інституціям формується ринкове середовище, в межах якого продавець і покупець діють за законами ринку. Якщо Україна прагне побудувати цивілізований ринок, то і перші і другі повинні мати відповідні економічні знання.

Економічна наука в країнах із ринковою економікою виконує роль дороговказу, на основі якого розробляється економічна політика

направлена на розвиток національної економіки і на формування принципово нового економічного мислення, без якого неможлива нова економічна психологія, нова економічна культура, нова економічна поведінка тощо. Враховуючи той факт, що в нових історичних умовах провідним класом українського суспільства стають підприємці, які безпосередньо приймають участь у формуванні господарської системи, вони повинні мати фундаментальні та різнобічні економічні знання. Безперечно, реформування господарської системи повинно було спиратись на нову державну ідеологію – **ідеологію економічної свободи**, яка підкріплюється відповідною законодавчою базою. Але така державна ідеологія не була сформована і в українському суспільстві кожен почав діяти на свій розсуд, керуючись лише власними егоїстичними інтересами.

У 90-х роках ХХ століття в економіці України процвітав хаос, анархія та безладдя при відсутності будь-якого державного регулювання. Стало зрозуміло, що проводити економічні реформи в Україні із старим економічним мисленням неможливо. Ось чому вони так і залишились незавершеними. А щоб змінити світогляд людей потрібно було **підняти значення економічних знань у духовному житті українського суспільства**. Але цього зроблено не було. На відміну від Польщі, з якої бере приклад національна еліта, Україна в силу багатьох причин не пішла шляхом “шокової терапії” і крок за кроком почала втрачати свої переваги, які вона мала при отриманні незалежності. Не маючи узгодженого, послідовного та чіткого плану дій, влада в Україні замість вирішування стратегічних цілей зосередила увагу на розв’язанні виключно проблем, які виникають по ходу. Наслідком таких непослідовних, несистемних та необдуманих дій стала повільна перебудова господарського життя при відсутності кардинальних змін у покращенні добробуту пересічних громадян. Не відчувши помітних зрушень в умовах життя, активність громадян починає спадати при одночасному посиленні споживацьких настроїв. Руйнування старої господарської системи і відсутність нової, відкинуло Україну в економічному розвитку далеко назад. За 18 років незалежності Україна по об’єму виробництва ВВП ніяк не може наблизитись до рівня 1991 року, коли цей показник був найвищий. Відсутність вагомих досягнень в економіці стає підґрунтям того, що населення України змушено надавати перевагу політичним силам лівого спрямування, які продовжують мати значний вплив у суспільстві.

Одним із найважливіших показників розвитку країни є показник рівня доходів населення. Влада в Україні намагається приховати від громадськості справжній стан справ в економіці, уникаючи порівнянь з іншими країнами Європи. Замість правдивої оцінки матеріального становища різних верств українського суспільства, вона використовує обіцянки на покращення ситуації у майбутньому. За оцінками міжнародних економічних інституцій, **Україна за рівнем проживання населення**

займає одне із останніх місць в Європі. Наприклад, за рівнем середньої заробітної плати серед європейських столиць Київ, як столиця України, займає останнє місце [1] В той же час з офіційної статистики відомо, що середня заробітна плата в Києві є найвищою в Україні.

Причиною економічного відставання України від розвинутих європейських країн і навіть від країн, які одночасно з нею розпочали реформування господарських систем є незавершеність у розбудові ринкових відносин, коли нові економічні форми не наповнюються новим змістом. Формалізм господарського життя, коли надається перевага формі перед змістом, не дозволяє використати потенціал ринкового механізму на повну потужність. Незріла господарська система України служить об'єктивною умовою для функціонування поряд із легальною "тіньовою економікою". Вона не спроможна забезпечити економічну стабільність. Відсутність економічної стабільності позначається на економічній політиці, яка стає невизначеною та безпорадною, бо не здатна вчасно розв'язувати соціальні проблеми українського суспільства та реагувати на його запити. Як наслідок такої поведінки влади в Україні поширюється недовіра до неї. Влада в Україні втрачає реальний зв'язок із населенням, живучи ілюзіями перетворень, віддаляючись все далі і далі від народу. Падіння довіри до владних інститутів пов'язується також із непрофесіоналізмом державних керівників, які публічно демонструють свою економічну некомпетентність та економічну безграмотність.

Процес розбудови державності є не простим. Він потребує створення владних інституцій і використання таких форм суспільного зв'язку, які зміцнюють та "цементують" націю. До таких форм суспільного зв'язку відносять: мову, культуру, релігію, мораль, право, традиції, психологію, історію та економіку. Очевидно, що із даного переліку об'єднуючих форм суспільного зв'язку, більшість із них пов'язані із духовним життям людини як суспільної істоти, що засвідчує про значущість даної сфери для життєдіяльності людини. Оскільки громадяни сучасної України протягом тривалого часу знаходилися під впливом сусідніх народів, то у них не могло бути спільних духовних форм зв'язку, якими б зручно було користуватись усім без винятку.

Спочатку при отриманні незалежності українська держава змушена була користуватися тими формами суспільного зв'язку, які залишились їй у спадщину від попередньої історичної епохи. У подальшому вона поряд із старими формами суспільного зв'язку переходить на користування тими формами суспільного зв'язку, які відповідають самобутності української нації. Але ні одна частина української нації не мала у своєму користуванні ідентичних форм суспільного зв'язку. Враховуючи цей факт, за основу були взяті ті форми суспільного зв'язку, які були найбільш наближені до ідентичної форми, яка відповідала б природі українського народу. Це призвело до того, що в українському суспільстві почали

використовуватись форми суспільного зв'язку Західної України (річ йде про мову). Галицький діалект став мовою спілкування в українському суспільстві. Українська інтелігенція змушена була виступити на захист української мови, яка піддавалась і продовжує піддаватись остракізму та викривленню.

Як свідчать події в Україні, захисту потребувала не тільки українська, але і російська мова, яка залишилась нам у спадок, і яку використовувала у спілкуванні значна частина населення. Світовий досвід показує, що попередні форми суспільного зв'язку (мається на увазі мова) не завжди відкидаються країною при отриманні нею незалежності. Все залежить від того, чи планує молода держава у майбутньому підтримувати стосунки з метрополією і мати від цього вигоду, чи – ні. Якщо перспективи на співробітництво зберігаються, то поряд із ідентичною мовою нації офіційною державною мовою залишається мова країни метрополії. Наприклад, такі країни як Замбія, Ліберія, Кенія, Нігерія, Уганда, бувші колонії Англії, отримавши незалежність, офіційною державною мовою як не дивно визнали англійську [3]

Форми суспільного зв'язку повинні бути природними, а не штучними. Це означає, що ними має можливість користуватися більшість населення країни. Тільки природні форми суспільного зв'язку забезпечують ідентичність нації. Їх повинні прийняти для спілкування усі верстви населення. Намагання використати в ролі суспільних форм зв'язку духовні цінності однієї меншої частини народу, які нав'язуються іншій більшій його частині, визиває цілком закономірний супротив і посилює розкол та відцентрові настрої в українському суспільстві. Насильницькі методи насадження спільних форм зв'язку породжують міжетнічні, міжнаціональні та міжрелігійні чвари. Подібну ситуацію можна спостерігати в Україні, де політичні сили, які прийшли до влади, не можуть зрозуміти, що такий шлях розбудови української держави тупиковий. Насильницька, примусова українізація усіх сфер суспільного життя громадян в Україні не сумісна із демократією, яку так палко захищають представники "патріотичних сил", бо при цьому населення втрачає свободу вибору. Це також не відповідає європейським цінностям, де за кожним народом зберігається його право на самобутність.

Як відомо, найвищою цінністю західної демократії є права особи. Якщо в Україні кожна людина незалежно від свого статусу буде почувати себе захищеною і її права не будуть порушуватись, тоді без всякого сумніву можна вважати, що вона наблизилась до Європи і стала її невід'ємною складовою частиною. Але на сьогоднішній день це залишається нездійсненою мрією, досягнення до якої потрібно докласти багато зусиль.

На наше переконання, потрібно брати до уваги усю різнобарвність культури, різноманітність мов та палітру традицій українського народу як

аксіому, яка не потребує доказів. Оскільки для визнання спільних форм зв'язку пов'язаних із діяльністю суб'єктивного фактора потрібен час, коли користування ними перетвориться у звичку, то на передній план у житті українського суспільства виходить **економічна сфера**. Саме економічна сфера здатна об'єднати у єдине ціле несхожі території на основі суспільного поділу праці. Самобутність окремих регіонів здатна принести неоціниму користь у розбудові української держави, бо служить підставою для формування ємкого внутрішнього ринку, що робить країну самодостатньою і менш вразливою від тих процесів, які відбуваються у світовому господарстві.

Потрібно мати на увазі, що, як свідчить світовий досвід, економічна сфера здатна виконувати як консолідуючу, так і роз'єднувальну роль. Щоб економічна сфера приносила суспільству користь, вона повинна успішно розвиватись, що неможливо без економічних знань. У свою чергу, це потребує розвитку економічної науки, досягнення якої використовуються для розв'язання практичних завдань національної економіки. У тому випадку, коли успіхів в економічній сфері немає, а навіть спостерігається регрес (наприклад, за перше півріччя 2009 р. падіння ВВП досягло 20%), державність в Україні опинилася під загрозою. Відсутність успіхів в економіці посилює сепаратистські настрої. Розчарувавшись владою, яка неспроможна налагодити стабільний ритм суспільного виробництва і забезпечити повну зайнятість, працездатне населення України змушено вдається до міграції, бо іншого виходу у нього не залишається. Причому частка працюючих за кордоном постійно зростає. На сьогоднішній день приблизно 20% працездатного населення України працює за кордоном [3]. Маленький українець стає незахищеним та безправним у власній державі. Виникає цілком слушне запитання: кому потрібна така держава?

Замість піднесення значення економічної науки і поширення економічних знань на всі верстви населення, в Україні все робиться навпаки. Складається враження, що певні кола в країні зацікавлені в тому, щоб процвітало невігластво, щоб нація продовжувала залишатись економічно безграмотною, щоб в ній і надалі діяли різноманітні "піраміди", які б успішно ошукували і грабували український народ у період первісного накопичення капіталу. Протистояти різного роду авантюристам, шахраям та махінаторам як вітчизняним, так і іноземним, які з усього світу, як мухи на мед, позлітали в Україну, держава здатна не тільки за рахунок зміцнення правової системи та правових знань, а також при піднесенні економічної культури населення. У рейтингу глобальної конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму Україна, яка оцінювалась за рівнем навчальної, вищої освіти та професійної підготовки у 2007–2008 навчальному році зайняла 73 місце із 121 [4].

З'явилася надія у громадськості і у фахових економістів, яким не байдуже майбутнє України, на політичну силу, яка пройшла у Верховну Раду на позачергових виборах у 2007 р. і очолила коаліцію з намірами здійснити “економічний прорив” і наблизитись до європейських країн за соціальними стандартами життя. На жаль, наміри так і залишились не реалізованими. Ніяких кардинальних змін в економічній сфері не відбулося. Більше того, економічна ситуація в Україні різко погіршилась. Всі свої прорахунки політична сила, яка отримала владу в Україні, списує на світову фінансову та економічну кризу. Тим самим знімає з себе відповідальність за “блискучі досягнення” в економіці.

Якщо у багатьох країнах світу наприкінці 2009 р. стагнація економіки зупинилась і вони починають успішно долати її наслідки, то в Україні спостерігаються лише окремі риси стабільності. Про повне оздоровлення та одужання економіки мова не йде. Зовсім не випадково в країні посилюються песимістичні настрої, що засвідчує про наявність ненадійної соціальної бази для проведення економічних реформ. Дослідження засвідчує, що кількість песимістів відносно розвитку національної економіки досягло 64,1% [5]. Чому найбільше від світової кризи постраждала саме Україна (мова йде про найбільшу девальвацію національної валюти, про найбільше падіння ВВП, про найбільше зростання зовнішньої заборгованості)? Відповіді на це запитання у влади немає.

У скрутні часи для національної економіки дивують новації Міністерства освіти і науки України. Воно все робить для подальшого зниження ролі економічних знань у житті українського суспільства. Вперше в новітній історії України у 2009–2010 навчальному році економічна теорія поряд з іншими навчальними курсами не є обов'язковою для викладання у вищих навчальних закладах, а попадає в перелік навчальних дисциплін, які читаються за вибором студентів. Беручи до уваги необхідність студентів із даними навчальними дисциплінами, вони не спроможні здійснити раціональний, прагматичний вибір. Все це робиться ніби то з благими намірами, щоб дипломи українських вузів отримали визнання за кордоном.

Копіювання принципів побудови вищої освіти не враховує об'єктивні реалії життя в Україні. Потрібно мати на увазі, що одна справа, коли мова йде про країну з розвинутою ринковою економікою, розвинутою демократією, розвинутою політичною системою і зовсім інша справа, коли йдеться про країну, яка немає ані першого, ані другого, ані третього. Рівень розвитку демократії залежить від зрілості суспільних відносин. Насадження демократизації в освіті, як і в інших сферах суспільного життя, є передчасним, бо суспільство до цього не готово.

На наше глибоке переконання, віднесення економічної теорії до необов'язкових навчальних дисциплін є поспішним і необдуманим кроком. Безумовно, вища освіта в Україні повинна наблизитись до єдиних

стандартів, які діють у Європі. Але цей рух повинен відбуватись поступово, послідовно та поетапно з урахуванням об'єктивних реалій української дійсності. **Поки в Україні незавершеним залишається процес розбудови фінансових інституцій та фондового ринку, економічна теорія повинна залишатись обов'язковою навчальною дисципліною у вищих навчальних закладах.**

Надаючи студентам право вибору навчальних дисциплін, слід враховувати їх ментальність, яка пов'язується із зменшенням фінансових втрат. Не випадково при наданні права обирати вищий навчальний заклад на основі результатів незалежного тестування в 2009 р., абітурієнти робили вибір не на користь спеціальності, по якій вони мали найкращі результати, а на користь тієї, яка давала можливість їм вступати на основі держзамовлення (тобто безкоштовно). Студенти будуть обирати не навчальні дисципліни, а викладачів, яким легко можна скласти заліки та екзамени, щоб отримати стипендію. Це не є демократизацією освіти, а гра в неї. Вона принесе величезну шкоду Україні, яка остаточно втратить свої освітянські переваги та опиниться на задвірках людської цивілізації.

Спостерігаючи за діями Міністерства освіти і науки України, приходиш до висновку, що втілюється у життя сценарій на підриг статусу економічної теорії як навчальної дисципліни. Спочатку у 2007–2008 навчальному році різко скоротились години на вивчення економічної теорії (це стосувалося, в першу чергу, семінарських занять). У наступному 2008–2009 навчальному році відбулися зміни у формі підсумкового контролю (екзамен замінювався на залік). У подальшому у 2009–2010 навчальному році економічна теорія перестає в загалі викладатись на I-х курсах вищих навчальних закладах.

Обов'язковими навчальними дисциплінами гуманітарного профілю у вищих навчальних закладах України Міністерство освіти і науки залишило філософію, іноземну мову, українську мову та історію України. Такий підхід засвідчує, що у керівництва Міністерства освіти і науки України немає розуміння того, що у сучасному світі змінилося значення економічної науки, яка виконує інтегруючу роль, бо її методи використовуються для дослідження неекономічних явищ. Це стосується, в першу чергу, соціальної та політичної сфери суспільного життя. Досягнення економічної науки, поряд із філософією, розглядаються як невід'ємний компонент світової культури. Свідоме створення обмежень на оволодіння світовою духовною скарбницею, в тому числі й економічними знаннями засвідчує про убогість мислення, коли замість загальнолюдських цінностей починає домінувати провінціальний підхід, направлений на возвеличення виключно власних досягнень.

Україні на етапі трансформування власної господарської системи конче потрібен культ економічних знань. Досягнення світової економічної

думки в різному обсязі повинні стати надбанням працюючого населення. Тільки таким чином можна позбавитись догм та стереотипів минулого. Передове економічне мислення дасть перевагу країні в опануванні нових методах господарювання, нових методів управління та нових методів контролю. Базові економічні знання громадяни України повинні отримувати вже у середній школі. Для цього слід збільшити кількість годин на їх засвоєння. У коледжах та інших спеціалізованих навчальних закладах об'єм економічної теорії повинен стати ще більшим. У вищих навчальних закладах обсяг годин на економічну теорію досягає свого максимуму. Економічна теорія, поряд із такими навчальними дисциплінами гуманітарного профілю, як право, світова культура, філософія повинна стати обов'язковою навчальною дисципліною.

Обов'язковими навчальними дисциплінами гуманітарного профілю для вищих навчальних закладів України повинен стати симбіоз загального та специфічного. Враховуючи той факт, що Україна намагається інтегруватись у світовий освітянський простір, то загальні навчальні дисципліни повинні домінувати. Якщо ж буде навпаки, то українські студенти будуть мати незручності при переводі із вітчизняного вищого навчального закладу до європейського. Європейцям же взагалі вищі навчальні заклади України будуть недоступними.

Що дасть Україні економічна грамотність населення? Насправді в світі існує багато моделей економічного розвитку. Впровадження їх у життя передбачає певних витрат коштів та часу. Україна немає права в подальшому марнувати час. Із багатьох економічних моделей потрібно створити таку інтегровану конструкцію, яка б відповідала природі української нації. Причому кожен член суспільства повинен взяти участь у формуванні нової господарської системи. Використання творчої енергії народу, дасть змогу Україні за короткий проміжок часу наблизитись до провідних європейських країн без додаткових витрат. Першим із економістів, який обґрунтував використання знань для подолання економічної відсталості, був американський економіст Едвард Денісон [6].

Орієнтуючись на провідні країни світу, які розвиваються на основі ринкових принципів, Україні потрібно розвивати ринкові відносини в ширину та глибину. Особлива увага в розвитку ринкових відносин приділяється ринковим інституціям пов'язаних із функціонуванням кредитно-грошової системи. За рівнем розвитку своєї банківської системи Україна займає останнє 133 місце із тих країн, які представлені у рейтингу. Це стосується, в першу чергу, страхових компаній, пенсійних фондів, небанківських кредитних закладів, фондового ринку тощо.

Без ґрунтовних економічних знань громадяни України будуть уникати користуватись даними інституціями. Це означає, що кредитно-грошова сфера економіки, як одна із визначальних ланок господарської системи, буде залишатися і в подальшому нерозвинутою, що обмежує

внутрішнє джерело розвитку країни. Отже, економічний розвиток України у майбутньому залежатиме виключно від зовнішніх запозичень. Це робить економічну політику країни занадто вразливою.

Для кардинального поліпшення стану економічної освіти в Україні потрібна довгострокова державна програма. Вона повинна включати в себе, по-перше, проведення загальнонаціонального конкурсу на кращий підручник з економічної теорії, який би мав особливі номінації для навчальних закладів різного рівня акредитації. По-друге, встановлення державних премій за отримання вагомих досягнень в економічній науці активізувало б економічну думку. По-третє, створення Центру підготовки науковців вищого рівня, які б могли працювати в академічних економічних інститутах, і де б могли читати лекції лауреати Нобелівських премій з економіки, а також провідні економісти світового рівня. По-четверте, відкрити Центр підготовки управлінців для державних структур, де б готували менеджерів з управління державними підприємствами та державними інституціями. По-п'яте, відкрити Центр підготовки управлінців для приватних структур із перспективою створення ними потужних транснаціональних корпорацій, які б діяли на світовому ринку. На відміну від України, в Росії такий Центр підготовки приватних менеджерів під назвою Московська школа управління "Сколково" створено, вартість навчання в якому дорівнює 50 тис. євро. Другий подібний Центр буде у Петербурзі [7]. По-шосте, ввести в практику, щоб державні посади навіть на нижчих щаблях займали фахівці з економічною та юридичною освітою.

Література

1. МК в Україні. – 2009. – № 37. – С. 3.
2. Большой энциклопедический словарь. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Большая Российская энциклопедия ; СПб. : Норинт, 1998. – С. 409, 519, 641, 804, 1241.
3. Московский Комсомолец в Украине. – 2008. – № 17. – С. 12.
4. МК в Україні. – 2009. – № 22. – С. 3.
5. МК в Україні. – 2009. – № 32. – С. 3.
6. Денісон Е. Аналіз економічного росту США з 1929 по 1969. (Accounting for United States Economic Growth, 1929–69), 1974.
7. Труд. – 2009. – № 76. – С. 3.

РОЛЬ ГРИВНІ У РОЗБУДОВІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Грошова одиниця країни як у дзеркалі віддзеркалює стан національної економіки і виступає показником економічних досягнень або невдач. Особливе значення відіграє національна грошова одиниця в країнах із перехідною економікою, до яких відноситься Україна і в яких відбуваються важливі реформи усіх сфер суспільного життя. Стабільність національних грошей виступає фактором політичної стабільності, оскільки гроші завжди розглядалися як атрибут влади. Більше того, гроші є важливим інструментом кредитно-грошової системи, яка почала відігравати визначальну роль у розвитку суспільства на початку ХХ століття, стаючи однією із пріоритетних сфер економічної політики. Потрібно зазначити, що і в сучасних умовах значення грошей для розвитку суспільства не тільки не знизилось, а ще більше зросло, бо без них країна не здатна реалізувати свою внутрішню та зовнішню економічну політику.

Україна, отримавши незалежність, певний час (з 1991 до 1996 року) не мала власної національної грошової одиниці. Це негативно позначилося на національній економіці, яка опинилась у кризовому стані і стала залежати від Росії, оскільки продовжувала використовувати карбованець для внутрішньогосподарського обігу. Подолання кризових явищ в економіці України та приборкання гіперінфляції стало можливим завдяки впровадженню національної грошової одиниці – гривні. Крім того, це служило підґрунтям для проведення нарешті власної самостійної економічної політики.

Незважаючи на всі складнощі, грошова реформа в Україні була успішно проведена у вересні 1996 року. Україна як суверенна держава отримала грошову одиницю, яку могла використати у внутрішньому обігу і у міжнародних розрахунках. Як свідчить світовий досвід, країна успішно долає економічну кризу, в першу чергу, за рахунок зовнішньоекономічної діяльності. Але потрібно сказати відверто, що були і прорахунки. Гривня була прив'язана до долара (США). Це означало, що економіка України залежала від того як розвивається економіка США. Безперечно, слід було спиратись не на один світовий центр впливу, а на декілька, прив'язуючи гривню до "валютного кошика", що посилювало стійкість гривні і робило її менш вразливою. На жаль, на той час ніхто не міг передбачити, що трапиться з долларом у майбутньому.

З самого початку існування національних грошей валютний курс гривні до долара (США) був завищений і становив 1,76 грн. за 1 дол. [1]. Гарно це чи погано для країни мати такий високий валютний курс? Так склалось історично, що цінність грошей залежить від рівня розвитку економічної сфери. Чим потужнішою є національна економіка, тим міцніша грошова одиниця. У випадку з Україною не було підстав стверджу-

вати, що під час проведення грошової реформи вона мала надійний та міцний економічний фундамент. Тобто слабка економіка отримала сильну грошову одиницю. Стан нерівноваги в національній економіці рано чи пізно обов'язково був би подоланий. При цьому існувало два шляхи його подолання. Потрібно було або розвивати економіку, або якщо цього не відбувалось, то знецінювати грошову одиницю.

Безумовно, у кожного громадянина України, який керується здоровим глуздом, може виникнути цілком слушне запитання: для чого це було зроблено? Щоб дати відповідь на поставлене запитання, потрібно мати на увазі, що при встановленні валютного курсу країна з перехідною економікою керується мотивами зовнішньої діяльності, яка у неї буде переважати у майбутньому. Якщо країна має намір форсувати експорт, щоб заробити іноземну валюту, то вона встановлює низький валютний курс, роблячи продукцію власних виробників конкурентоспроможною на світовому ринку. Заробивши іноземну валюту, вона здійснює реформування своєї господарської системи. У тому випадку, коли країна намагається спочатку трансформувати свою господарську систему, то вона встановлює високий валютний курс. Виходячи із представлених припущень, стає зрозумілою поведінка влади в Україні, яка пішла на такий високий валютний курс.

Встановити валютний курс, керуючись певними мотивами, досить легко, а утримати його на належному рівні – занадто складно, бо це потребує дотримання відповідності між обсягом власної та іноземної валюти на валютному ринку країни. Особливе значення для проведення курсової політики має встановлення надійних джерел надходжень до країни іноземної валюти. За їх відсутності Національний банк починає використовувати золотовалютні резерви для підтримки валютного курсу. Якщо ж золотовалютних резервів недостатньо, то цінність національної валюти поступово починає знижуватись.

За політику валютного курсу в Україні поряд з урядом несе відповідальність Національний банк. Це ті інститути влади, які за своєю природою повинні бути аполітичними. Узгоджені дії між ними дають позитивний результат, забезпечують стабільність у суспільстві. Якщо дані інститути влади стають заполітизованими і відбивають інтереси різних політичних сил, то гармонія стосунків між ними порушується. Кожен із них починає діяти на шкоду іншому, керуючись не національним, а корпоративним інтересом. Тим самим розхитуються устої молодої ще не укріпленої держави.

Враховуючи той факт, що іноземну валюту в Україні заробляли приватні фірми, потрібно було створити їм сприятливі умови для збереження іноземної валюти на власній території, лібералізувавши для цього валютний ринок. Однак цього зроблено не було. У валютній політиці України продовжували використовуватись методи командної економіки.

Суть їх полягала у тому, що експортерів змушували продавати іноземну валюту державі за заниженим валютним курсом. Унаслідок таких дій влади відбувся відтік іноземної валюти за кордон, що обумовило дефіцит платіжного балансу та помірну девальвацію гривні. За розрахунками фахівців до 70% валюти від експорту осіло у закордонних банках [2]. Позначився на стабільності гривні і обвал російського карбованця у 1998 р., бо приблизно 40% зовнішньо торгового обороту України припадало на Росію. Незважаючи на несприятливі умови на світовому валютному ринку (мала місце світова фінансова криза) і на окремі помилки у монетарній політиці, наслідком якої став високий рівень інфляції, гривня вистояла, хоч і стала менш цінною, що є безперечною заслугою влади в Україні, яка довела свій професіоналізм, незважаючи на відсутність відповідного досвіду.

Безумовно, обмеження золотовалютних резервів у Національному банку України не дозволяло йому ефективно впливати на валютний курс. Річ у тім, що золотовалютні резерви Національного банку України у 1998 р. становили всього 1 млрд. дол. Це змусило Національний банк України у 1999 р. упровадити валютний коридор з параметрами 3,4–4,6 гривні за 1 дол. (США). Суттєве зниження валютного курсу позначилося на рівні внутрішніх цін, які зросли в Україні більше, ніж у 2 рази [3]. Фактично за два роки свого існування гривня була девальвована у 1,93–2,61 рази. Парадоксально, але девальвація гривні позитивно позначилась на зовнішньоторговому балансі України, який із пасивного перетворюється на нейтральний. У 1999 р. в Україні нарешті настає економічна стабільність, а з 2000 р. – економічне зростання. Для досягнення економічного зростання керівництво Національного банку застосувало монетарні методи впливу на економіку. Це призвело до того, що темпи зростання грошової маси починають значно випереджати темпи зростання ВВП. Наслідком таких дій є посилення інфляції, що сприяло подальшій девальвації гривні. Так, у 2000 р. інфляція в Україні досягла свого максимального рівня 25,8%.

З 2001 р. Україна за рахунок девальвації гривні має позитивне сальдо зовнішньої торгівлі, що обумовило поповнення золотовалютних резервів і Національний банк отримує кошти для проведення інтервенцій на валютному ринку. Отримавши важелі впливу на валютний курс, Національний банк відміняє діючий валютний коридор і встановлює валютний курс на рівні 5,2 грн. за 1 дол. (США). Даний валютний курс залишався незмінним протягом наступних шести років, хоча інфляція за цей період склала 58,4%.

Ураховавши свої помилки, Національний банк відмовляється від використання монетарних методів і у 2002 р. в Україні спостерігається дефляція, що повинно було позначитись на валютному курсі. Але Національний банк України свідомо утримує занижений курс гривні. Це

дало змогу розширити експорт та накопичити значні золотовалютні резерви. На кінець 2004 р. золотовалютні резерви Національного банку України перевищували 10 млрд. дол. [4]. Злагоджені дії Національного банку та уряду забезпечили стабільне економічне зростання національної економіки. Однак зміна політичних сил на чолі країни, що засвідчувало про панування в неї демократії, позначилося на економічній політиці не в кращу сторону. Знову нагадала про себе інфляція, яку ніяк не могли приборкати.

Певний час уряд України не втручався в діяльність Національного банку і той досить успішно проводив валютну політику, показником якої був незмінний валютний курс. З 2002 до 2007 року в Україні утворилась відносна стабілізація гривні за незначних коливань валютного курсу. Гривня поступово здавала свої позиції. Національним банком України була застосована тактика “повзучої” девальвації гривні, бо інфляційні процеси ніяк не вдавалось стримати, хоч вони і компенсувались позитивним сальдо торгового балансу. Як наслідок гривня знецінилась на 364,4% [5]. Безперечно, резерв міцності у неї залишався достатній і їй поки що нічого не загрожувало. За оцінками фахівців, коли гривня знеціниться понад 1000%, необхідно провести деномінацію, тобто змінити номінальну вартість грошових знаків для спрощення розрахунків.

Розбіжності у політичних поглядах президента та прем'єр-міністра України, які представляли коаліцію, призвели до того, що Національний банк та уряд з 2008 р. почали проводити неузгоджену економічну та валютну політику, звинувачуючи один одного у непрофесіоналізмі. Заручниками такої безкомпромісної боротьби між владними інституціями стали громадяни України, добробут яких почав знижуватись.

За таких умов стабільність гривні похитнулась і над Україною нависла загроза дефолту, яка б призвела до міжнародної фінансової ізоляції. Відповідальність за це перед народом України несуть як уряд, так і Національний банк. Перший допустив падіння ВВП, високий рівень інфляції, від'ємне сальдо платіжного балансу. Другий своєю непрозорою політикою рефінансування та незрозумілою монетарною політикою допустив девальвацію гривні.

Ризики відносно стабільності гривні почали виникати вже на початку 2008 р., коли уряд України, завдяки непрофесійним, одностороннім діям почав проводити економічну політику, яка призвела національну економіку до рецесії та до зростання імпорту. Наслідком таких дій стало різке погіршення стану платіжного балансу. Щоб уникнути справедливої критики на свою адресу, політична сила, яка знаходилась при владі, намагалась приховати від населення істину економічну ситуацію. Більше того, керівництво уряду України вдалося до ошукування власних громадян. Воно розповсюдило неправдиву інформацію про нібито зміцнення гривні у майбутньому і призивало населення позбавлятися іноземної валюти, а

робити заощадження в гривнях. Таким чином, уряд прагнув отримати іноземну валюту від населення і з її допомогою утримати валютний курс. Але підстав для зміцнення гривні не було.

До вересня 2008 р. Україна активно використовувала зовнішні запозичення. Добробут українців базувався не на розвитку національної економіки, а виключно на іноземних кредитах. За оцінками фахівців, українець заробляв 1 гривню, а витрачав 10 гривень [6]. При насуванні світової фінансової кризи зовнішні кредити стали недоступними для України. За таких умов різко змінилася економічна ситуація в країні. Відбулося охолодження економіки, падіння ВВП, дефіцит бюджету, безробіття, падіння доходів. В умовах кризи змінюється система цінностей. На валютному ринку України попит на долар перевищує пропозицію, що позначається на валютному курсі.

Наміри уряду, не звертаючи на складну економічну ситуацію мати стабільну гривню, виявились авантюрою, бо так не буває. Неможливо, щоб економіка країни перебувала в кризі, а грошова одиниця залишалася стабільною. Уряду нічого не залишалось як знову вдатися до монетарних методів впливу на економіку. Наслідком таких дій стали високі темпи інфляції, які у 2008 р. досягли 22,3%. Це один із найвищих показників у країнах СНД. Населенню України стало зрозуміло, що уряд не здатний ефективно керувати фінансовою сферою. Відчуваючи загрозу власній безпеці, громадяни України почали знімати кошти із депозитних рахунків банківської системи. Тільки з 1 до 11 жовтня 2008 р. відтік депозитів із банківської системи України склав 6,2 млрд. грн. або 2,7% від суми строкових банківських вкладів [7]. Національний банк України змушений був прийняти постанову про замороження депозитних вкладів, бо інакше банківська система була б остаточно обезкровлена.

Намагаючись усю відповідальність на валютному, грошовому та кредитному ринку перекласти на Національний банк і піддаючи його нищівній критиці, уряд України в черговий раз вдався до дезінформації, бо в тому, що сталося була і його провина. Бездефіцитний бюджет та нульове сальдо платіжного балансу – ось основні вимоги до уряду України, який він зобов'язаний виконати для забезпечення стабільного валютного курсу гривні. Однак із цими двома завданнями уряд справитись не міг. Висока інфляція продовжувала супроводжуватися від'ємним сальдо платіжного балансу.

Незважаючи на невдалі дії уряду, Національний банк України міг вплинути на ситуацію на валютному ринку, маючи у своєму розпорядженні значні золотовалютні резерви. Але він нічого не робив на валютному ринку, спостерігаючи за вакханалією, яка там розігрувалась. Складувалось враження, що Національний банк накопичує компромат, щоб потім звинуватити уряд в економічній кризі.

Безумовно, на економічну ситуацію в Україні восени 2008 р. вплинула також і світова фінансова криза, яка розпочалася з США. Долари з усього світу спрямовувались на свою історичну батьківщину. Відтік валюти відбувся і з України, що загостило і без того непросту ситуацію на валютному ринку. Політика як уряду, так і Національного банку України виявилась безпорадною. Курс гривні виріс до небачених висот і становив 10 грн. за 1 дол. (США). Обурення громадян не мало меж, бо з'ясувалося, що вони за один день збідніли у 2 рази. Це підривало довіру до влади, про що засвідчувало падіння рейтингу президента, який опустився до рівня 5%. Останньому нічого не залишалось як втрутитись в діяльність Національного банку. Після цього валютний курс вдалося дещо знизити до 8 грн. за 1 дол. Цього вдалося досягти завдяки забороні Національним банком здійснювати валютне кредитування.

Маючи значне накопичення валюти, золотовалютні резерви якої на початку 2009 р. досягли 27,81 млрд. дол. [8], було зрозуміло, що її легко можна втратити. Політика уряду України та Національного банку залишалась не узгодженою. Кожна сторона публічно звинувачувала іншу у некомпетентності та непрофесіоналізмі. Обвал національної економіки змусив уряд вдатися до зовнішніх запозичень. Основним зовнішнім кредитором України виступив МВФ, який надав позику в розмірі 16,5 млрд. дол.

Вигідно чи не вигідно брати міжнародну позику? Відповідь на це питання не є однозначною. Безперечно, міжнародну позику брати вигідно тоді, коли в країні проводяться економічні реформи і кредити використовуються для підвищення конкурентоспроможності національного виробника. Завдяки цьому країна отримує доходи, поповнює бюджет і розраховується з МВФ. Якщо міжнародна позика використовується на потреби соціальної сфери, то вона так би мовити проїдається, що призводить до збільшення зовнішнього боргу. Країна потрапляє у боргову яму і змушена все більшу частку свого бюджету витратити на розрахунки по зовнішнім запозиченням.

Прорахунки уряду супроводжувались безвідповідальною політикою Національного банку у 2009 р. Валютно-курсова, монетарна та кредитна політика Національного банку вела до дестабілізації валютного курсу, до мільярдних втрат заощаджень населення та підприємств і в кінцевому результаті – до зниження життєвого рівня населення. Отримавши частину позики від МВФ, Національний банк України взяв на себе певні зобов'язання, за якими він не міг протягом місяця викинути на валютний ринок більше, ніж 700 млн. дол. Дії Національного банку у серпні 2009 р. не можна вважати професійними. З невідомих причин Національний банк весь ліміт, призначений для інтервенції, використовує у першій половині місяця, а в другій – вже не здатний був впливати на ситуацію на валютному ринку. Не можна виключати того, що інформація про план дій Національного банку могла потрапити до відповідних комерційних банків.

Користуючись нею, вони скуповували долари у Національного банку по 8,1–8,2 грн. під час інтервенцій, щоб потім у кінці серпня продати їх по курсу 8,8 – 8,9 грн. [9], коли інтервенції припинялись.

Одним із принципів функціонування банківської системи України є рівність комерційних банків по відношенню до Національного банку. Однак, як засвідчувала практика, рівність ця не дотримувалась. Виявилось, що є комерційні банки наближені до Національного банку, а також є і ті, які були віддалені від нього. До перших поступала відповідна інформація і вони користувалися нею. Знаючи про наміри Національного банку ряд комерційних банків скуповував валюту за низьким курсом і вчасно позбувався її за високим курсом, отримуючи при цьому надприбутки. В умовах світової фінансової кризи саме наближеним комерційним банкам Національний банк надавав фінансову допомогу на пільгових умовах, щоб вони змогли розрахуватись із своїми клієнтами. У 2009 р. об'єм фінансування Національним банком комерційних банків склав 58,86 млрд. грн. При чому один комерційний банк отримував фінансову допомогу під 16–18%, а інші – під 25–30% [10].

Парадокс полягав у тому, що дана фінансова допомога була фіктивною. Кошти, які надавались Національним банком комерційним банкам, використовувались не на зміцнення статутного фонду, а зовсім в інших цілях. На них скуповувалась валюта, що посилювало попит на неї і послаблювало гривню. Виходило, що Національний банк і ряд комерційних банків діяли проти національної валюти на її зниження, а значить діяли і проти України. Експерти вважають, що отриманні надприбутки під час пограбування власного народу повинні піти на фінансування передвиборної кампанії президента України. Зрозуміло, що це тільки версія. Довести це на основі конфіденційної документації неможливо, бо доступ до неї обмежений.

Будучи звинувачений урядом України за падіння валютного курсу, Національний банк, в свою чергу, починає звинувачуючи комерційні банки у зловживаннях та нечесних діях на валютному ринку, знімаючи тим самим відповідальність із себе. Перекладання провини за валютний курс один на одного засвідчує про безвідповідальність влади. Виступаючи з критикою в адрес окремих комерційних банків, Національний банк нічого не зробив, щоб навести порядок у банківській системі. Ніяких санкцій проти комерційних банків, які штучно опускали гривню, не було застосовано. Це дає підстави стверджувати, що між Національним банком та комерційними банками була змова.

У новітній історії України 2009 р. виявився найбільш несприятливим. За перше півріччя 2009 р. падіння ВВП в Україні склало 20%, а промислове виробництво впало на 30%. Різко зріс дефіцит державного бюджету. Спроби Національного банку завдяки інтервенціям зміцнити гривню виявились марними. Причому обсяг інтервенцій поступово зро-

стає. На міжбанківській валютній біржі Національний банк за один день продавав валюти на суму 100 млн. дол. Але чи надовго вистачить золотовалютних резервів Національного банку? Стало зрозумілим, що без міжнародних позик утримати валютний курс неможливо. Наприкінці 2009 р. валютний курс залишався на рівні 8,5 грн. за 1 дол. Тобто фактично за 13 років свого існування гривня знецінилася у 5 разів. Разом із падінням гривні зросли роздрібні ціни, зменшилась реальна купівельна спроможність громадян, знизилась доходи (реальна заробітна плата упала на 10% порівняно з 2008 р.).

У суспільстві починають переважати песимістичні настрої та очікування пов'язані із подальшим знеціненням гривні. Заява керівництва уряду про те, що Україна вже пододала економічну кризу не підкріплені реальними фактами. Процеси, які відбуваються у фінансовій та економічній сфері засвідчують, що Україна продовжує знаходитись у стадії стагнації. Має місце падіння ВВП, дефіцит платіжного балансу, ріст зовнішньої заборгованості, дефіцит державного бюджету, ріст емісії. Якщо і у подальшому буде відбуватися знецінення гривні, то Україну очікує соціальний вибух. Небезпека полягає не в тому, що знецінюється гривня, а в тому, що падає довіра до національної грошової одиниці. Недовіра до національних грошей буде переноситись на недовіру до всіх державних інституцій, у першу чергу на уряд та Національний банк, які відверто дискредитували себе, займаючись корупційними оборотами. Заява керівництва уряду, що незабаром гривня зміцниться і курс у 2010 р. стане 7,5 грн. за 1 дол. є черговою авантюрою. Давно доведено практикою, що слабка економіка не здатна мати сильну валюту.

Потрібно зазначити, що в Україні склалися нерівноправні стосунки між банківською системою та реальним сектором економіки. Банківська система, зосередившись на грошових та валютних операціях, не обслуговує в повному обсязі національну економіку. Це призвело до того, що грошові кошти стали фактично недоступними для суб'єктів господарювання. Не маючи змоги користуватись кредитними ресурсами, економіка України не може успішно розвиватись. Дана невідповідність особливо яскраво проявилася під час світової фінансової кризи. В розвинутих країнах світу від світової фінансової кризи потерпають, у першу чергу, банки, певна частка яких зазнають банкрутства. В Україні ж втрати понесли виробники благ, а банки продовжують успішно працювати. Так, за 2008 р. 18 найбільш великих банків України отримали рекордні прибутки від операцій з формування резервів – 24,998 млрд. грн. [11]. Якщо статистика засвідчує, що банки в Україні мають величезні прибутки, це означає, що фінансової кризи у нас немає.

В умовах світової фінансової кризи відбувається реформування національних банківських систем. Проблемні банки зникають, а залишаються діяти лише ті з них, які є найбільш дієздатними. Тобто має місце

природний відбір. За оцінками експертів, із 184 банків, які існували в Україні у 2009 р. 13 банків потрібно було ліквідувати, щоб оздоровити банківську систему. Подібні процеси відбувалися у провідних країнах світу. Але процес очищення банківського сектора економіки в Україні так і не розпочався. Фактично банкрутом офіційно визнано лише один єдиний Укрпромбанк.

Замість того, щоб посилити професіоналізм банкірів та повернути довіру громадян до банківської системи, Національний банк проявляє нечувану щедрість по відношенню до проблемних комерційних банків. У 2009 р. він здійснює рефінансування на суму 34 млрд. грн. і вводить тимчасове правління у деяких проблемних банках [12]. Виходить, що Національний банк не бажає нічого змінювати, а намагається залишити все так як було. Приватний капітал рятується з допомогою державних фінансів, хоч Національний банк не несе відповідальності за діяльність комерційних банків.

Оцінку діям уряду та Національному банку під час економічної кризи можна дати виходячи із девальвації гривні. По визнанню президента України з початку економічної кризи гривня була девальвована на 52%. Це найбільший показник серед європейських країн. У Польщі злотий був девальвований на 36,5%, а російський карбованець – на 31% [13]. В умовах коли національна грошова одиниця стає знеціненою, зростає попит на іноземну валюту, бо слабкі гроші не здатні виконувати функцію накопичення.

Що буде з гривнею у майбутньому? Ні один експерт не здатний дати на поставлене питання обнадійливу відповідь. До кінця 2009 р. відповідно до підписаної угоди з МВФ, Національний банк має у своєму розпорядженні 1,6 млрд. дол. для підтримки гривні. Що буде надалі, коли резерви вичерпаються, невідомо. Дискредитація гривні призведе до паралічу банківської системи України, без якої не може розвиватись жодна країна. Невизначена ситуація на валютному ринку обумовлена невизначеною економічною політикою, яка буде діяти до президентських виборів в Україні (тобто до 17 січня 2010 р.). Це за умов, коли майбутній президент України буде мати підтримку більше, ніж 50% виборців і завдяки своєму авторитету здатний об'єднати суспільство, оприлюднивши розгорнуту програму по виходу країни із економічної кризи. Політичний чинник зупинить знецінення гривні і наступить етап її зміцнення. Але не можна виключати й іншого сценарію розвитку суспільства, коли політична нестабільність не буде подолана. Тоді гривню очікує жахлива доля. Можна вважати, що її майбутнє знаходиться в руках власного народу.

Література

1. Московский Комсомолец в Украине. – 2009. – № 37. – С. 14.
2. Труд-7. – 1997. – № 4. – С. 11.

3. Труд-7”.– 1999. – № 12. – С. 3.
4. Труд. – 2004. – № 85. – С. 3.
5. Труд. – 2008. – № 25. – С.15.
6. МК в Україні. – 2008. – № 39. – С. 11.
7. Труд. – 2008. – № 78. – С. 2.
8. МК в Україні. – 2009. – № 24. – С. 8.
9. МК в Україні. – 2009. – № 39. – С. 11.
10. Там само.
11. МК в Україні. – 2009. – № 8. – С. 14.
12. МК в Україні. – 2009. – № 10. – С. 14.
13. Там само.

Петренко А.Г.

ЛОБІЗМ ЯК ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНЕ ЯВИЩЕ

Одним із найважливіших структурних елементів політичної системи суспільства є групи інтересів найрізноманітніших спільнот, верств, які мають певні цілі і вимоги до влади (профспілки, жіночі та молодіжні рухи, творчі союзи й об'єднання, етнічні та релігійні спільноти, різноманітні асоціації і т.ін.). Групи інтересів існують упродовж всієї історії людства з тих пір, коли почала складатися система влади. Специфічність конкретної групи інтересів, що є базовою ознакою групи, проявляється в наступному: по-перше, саме конкретний інтерес відрізняє цю групу від інших суб'єктів господарської діяльності; по-друге, що ці інтереси можуть виходити за межі норм, правил, навіть закону; по-третє, що вони повинні мати можливість представляти свої вимоги державним структурам. У сучасній політичній науці групами інтересів вважають лише такі об'єднання, які перебувають поза політичною владою і суто політичною організацією та намагаються впливати на систему влади заради своїх власних потреб. Маючи певну автономію від уряду чи політичних партій, групи інтересів чинять тиск на них із метою відображення своїх вимог у публічній політиці. Тому у своїй діяльності вони виступають як групи тиску, і більшість науковців не роблять різниці між поняттями “група інтересів” та “група тиску”, цього принципу будемо дотримуватися і ми в своїй статті. З точки зору Дж.Уілсона, групи інтересів – це організації, що шукають канали впливу на уряд, але на відміну від політичних партій, вони не мають намірів контролювати його. Майже у всіх країнах групи інтересів є сполучною ланкою, своєрідною трансмісією між суспільством і державою [1]. Відповідно до цього, в українському енциклопедичному словнику групи інтересів визначено як “об'єднання людей, які, виходячи з певних інтересів або потреб, висувають вимоги до інших груп суспільства чи суспільства в цілому з метою підтримки або поліпшення своїх позицій, досягнення

певних цілей” [2]. Засобами досягнення цілей груповими інтересами є: пряма взаємодія з владними структурами чи окремими особами при владі; масові акції протесту чи підтримки; опосередкований вплив на владу – через засоби масової інформації, або через політичні партії. Одним із розповсюджених, і водночас специфічним засобом досягнення цілей є лобізм. Слово “лобізм” прийшло в наш лексикон із латини. Ним позначали проходи, криті галереї в монастирях, а з 40-х рр. XVII століття так почали називати вестибуль і два коридори в приміщенні Палати громад британського парламенту, призначені для відпочинку. Номінально явище сформувалося в XIX столітті, в часи, коли у Великобританії певні кола відвідували кулуари (з англ. Lobby – кулуари) з метою впливу на процес голосування в парламенті. Там вони зустрічалися з зацікавленими особами, яких не пускали до зали засідань. Політичний відтінок це слово набуло в XIX столітті в США. В той час міністри і сенатори в вестибулях готелів, де вони відпочивали, часто зустрічалися з різними людьми, вислуховували їх прохання і давали слово – зазвичай не безкорисно, а за гроші – виконати обіцянки. Так, термін “лобіювання” став означати підкуп голосів за гроші [3]. В Англії така політика довгий час засуджувалася, тому ця категорія ввійшла в обіг лише в XX столітті, а пізніше її почали використовувати й інші країни. Тлумачення цієї категорії політичним словником доволі абстрактне: лобі, лобісти – система агенцій великих монополій та організованих груп при законодавчих органах США, які чинять тиск (навіть застосовують підкуп) на законодавців і державних службовців із метою прийняття рішень (певних законопроектів, отримання урядових замовлень, субсидій) в інтересах організацій, які вони представляють. Крім того, в політичному словнику лобізм розуміється як діяльність соціальних груп, які відстоюють свої особливі інтереси, групи тиску на законодавчу та виконавчу влади [4]. В той час як “The Blackwell Encyclopedia of Political Science” розглядає “лобізм” як спроби організацій або окремих громадян впливати не лише на прийняття, відхилення чи зміну законів у парламенті, а також спроби впливати на адміністративні рішення уряду, спираючись на підтримку не лише обраних депутатів, а й різних політичних партій, державних і недержавних установ та громадськості [5]. У реальному житті до лобістів відносять, у першу чергу, представників профспілок, ділові асоціації, громадсько-політичні об’єднання, комітети, комісії. Лобістські організації ставлять своєю метою здійснювати вплив на законодавчі акти, які приймаються, діяльність партій, результати виборів. Отже, лобізм – це система і практика реалізації інтересів різноманітних груп громадян шляхом організованого впливу на законодавчу та виконавчу діяльність державних органів. Лобістські організації – це формально зареєстровані або тінюві об’єднання, спілки та контори (бюро), які допомагають певним групам інтересів розв’язати їхні проблеми. Таким чином, семантично “лобіювання” – це неофіційний,

кулуарний вплив на законодавців використовуючи набутий авторитет у “коридорах влади” [6]. Саме слово “лобізм” неоднозначно оцінюється у суспільстві, має як легальний, так і “тіньовий” зміст. Якщо говорити про другий зміст, то, як правило, термін “лобізм” тут набуває суто негативного значення, нерідко є синонімом поняттям “блат”, “протекціонізм”, “підкуп” або покупка голосів у корисливих чи вузько партійних інтересах на шкоду інтересам інших, насамперед суспільним. Крайнім виразом негативного лобіювання можуть виступати — негативний тиск на представників влади, хабарництво, корупція, за допомогою яких приймаються управлінські рішення в інтересах певних груп осіб. Негативне ставлення до лобізму формується саме внаслідок такої практики “впливу” на управлінське рішення. Зрозуміло, це лише одна сторона медалі, що показує не тільки силу і можливість різних соціальних структур, але й уразливі, слабкі “місця” влади. У позитивному сенсі лобізм характеризується як здорове, нормальне, життєво необхідне явище, що виступає як інституція демократичного процесу. Адже лобізм як система організаційного оформлення і представництва різноманітних групових інтересів – настільки ж невід’ємний елемент суспільства, як і наявність у ньому різноманітних групових інтересів, кожний з яких наполегливо прагне привернути до себе увагу влади. Лобізм у цьому сенсі є формою законного впливу “груп тиску” на управлінські рішення державних органів із метою задоволення інтересів певних соціальних структур. На заході лобізм є важливим елементом демократії, узгодження інтересів, інструментом зворотного зв’язку між державою та групами інтересів соціуму. Суб’єктами лобізму в США є всі корпорації, спілки підприємців, професійні асоціації, громадські організації. Вони обов’язково мають підрозділи, які нараховують кілька десятків і навіть сотень співробітників, що спеціалізуються на просуванні інтересів. Групи інтересів активно користуються послугами найманих лобістів, юридичних і пропагандистських фірм. Як бачимо, лобізм дуже тісно пов’язаний з політичною владою. Існує навіть така закономірність: лобізму більше там, де більше реальної влади. Лобізм свого роду є ознакою влади, її специфічною рисою. І навпаки, він не буде проявлятися там, де влада відсутня, або ж де вона виступає лише в якості номінальної сили [7]. Для виникнення лобізму як повноцінного інституту повинні існувати принаймні дві необхідні умови:

– виникнення великої кількості інтересів у суспільстві в результаті його соціальної диференціації, розшарування;

– розширення доступу до влади на основі політичного плюралізму, що характерне для демократичних режимів. У зв’язку з тим, що влада об’єктивно не в змозі одночасно і найбільш повно задовольнити усі інтереси, виникає проблема черговості, пріоритетності виконання тих чи інших інтересів. Звідси закономірне прагнення різних груп і верств суспільства вплинути на поведінку держави з метою переорієнтації політики на свою

користь, стимулювати її приймати вигідні для них управлінські рішення. Лобізм може проявлятися в різних сферах життєдіяльності суспільства, а звідси відповідно, може мати різні види:

1) залежно від того, якою гілкою влади “вирішується питання” виділяють законодавче, виконавче чи судове лобіювання;

2) залежно від часу дії воно може бути “одноразовим” і постійним;

3) залежно від рівня влади лобіювання може класифікуватися на федеральне, місцеве;

4) залежно від того, на чию користь “вирішується питання”, лобіювання може поділятися на різновиди: лобіювання різних соціальних структур (громадських організацій, рухів, партій, верств); відомче лобіювання (лобіювання міністерств, відомств, державних комітетів і т.ін.); регіональне лобіювання – це вплив на владу представників республік, країв, областей, регіонів, міст, які “вибивають” певні пільги та переваги для регіонів; іноземне лобіювання – це вплив зарубіжних “груп тиску”, або національних общин на ті чи інші органи держави з метою добитися від них певних рішень. Всі вони намагаються “проштовхнути”, в силу своїх можливостей, інтереси національних общин і країн з яких вони походять;

5) залежно від напрямків діяльності виділяють так званій

- “прямий” лобізм, коли проводиться цілеспрямована робота з представниками відповідного державного органу з метою домогтися прийняття конкретного рішення стосовно певної проблеми;

- “непрямий” лобізм, коли з метою тиску організуються кампанії на підтримку того чи іншого рішення, що відбувається за межами державних органів влади;

- “внутрішній” лобізм, коли певна група всередині існуючого органу домагається різними шляхами прийняти рішення.

Отже, лобізм має важливе значення для різних сфер життя суспільства. При цьому він вносить у життєдіяльність будь-якого суспільства як позитивні, так і негативні наслідки. **До позитивних відносять** слідуюче: по-перше, впливаючи на управлінські рішення, лобізм змушує “триматися у формі” органи державної влади і управління, у певному значенні конкурує, змагається з ними, додає їм велику динаміку і гнучкість; по-друге, лобізм виступає інструментом самоорганізації громадянського суспільства, за допомогою якого мобілізується суспільна підтримка чи пропозиція певного законопроекту, здійснюється вплив на політику. У цьому сенсі лобізм є свого роду суперником бюрократії; по-третє, лобізм створює можливості забезпечення інтересів меншості, адже виступає як специфічна форма прояву політичного плюралізму; по-четверте, лобізм утілює принцип свободи недержавних структур (асоціацій, громадських організацій, суспільних верств і т.ін.) За допомогою лобіювання вони самі намагаються вирішувати свої проблеми; по-п'яте, лобізм виступає як спосіб активізації певних процесів і явищ у сфері політики тому, що

стимулює прискорення впровадження їх та спонукає до конкретних дій; по-шосте, він дозволяє розширювати інформаційну та організаційну базу прийнятих рішень і привертає увагу до вирішення певних злободенних проблем; по-сьоме, він виступає своєрідним механізмом взаємодії представницької та виконавчої влади; по-восьме, його можна оцінювати і як широкий засіб досягнення компромісу, спосіб взаємного врівноваження і примирення між собою різноманітних інтересів. У той же час лобізм має досить серйозні **негативні наслідки**: по-перше, він може стати інструментом пріоритетного задоволення іноземних інтересів на шкоду вітчизняним інтересам; по-друге, іноді він виступає провідником неправового впливу на державні органи. Тут треба говорити про його види (хабарництво, корупцію тощо), що підточують фундамент влади; по-третє, лобізм може служити фактором розвитку і захисту бюрократії, великодержавного та регіонального шовінізму; по-четверте, він таїть у собі чималу небезпеку “розмивання” народо-владних підвалин суспільства, перетворення демократичних інституцій у потужний інструмент окремих владних груп; по-п’яте, лобістські заходи, за певних умов, виступають у формі прояву соціальної несправедливості, адже результативність великого бізнесу, як показує практика, незрівнянно вища, ніж у інших груп і структур; по-шосте, він найчастіше блокує дійсно потрібні управлінські рішення, перешкоджаючи задоволенню суспільно корисних інтересів в угоду чиновницьким; по-сьоме, лобізм іноді істотно заважає стабільній і оперативній державній політиці, тому що його може бути спрямовано, наприклад, на постійний перерозподіл бюджету, на зміну пріоритетів, на посилення позиції однієї гілки влади при одночасному послабленні іншої; по-восьме, лобізм може використовуватися і як інструмент збагачення окремих прошарків, еліт. “Лобізм як такий – це інструмент могутніх груп людей при владі, які вдаються до усіх можливих заходів для перерозподілу матеріальних ресурсів і благ на свою користь” [8]. Отже, лобізм, як і будь-який інший соціальний засіб, може бути застосовано або на благо всьому суспільству, або у вузькопартійних, вузькогрупових і інших “вузьких” інтересах. Усе залежить від соціально-економічного, політичного і культурного підґрунтя, від обставин, що можуть наділити лобізм як плюсами, так і мінусами.

Для того, щоб він приносив користь усьому суспільству, необхідні відповідні умови:

- реальна дія демократичних інституцій та норм;
- економічна та політична стабільність;
- свобода засобів масової інформації;
- стабільне громадянське суспільство тощо.

Тільки за наявності такого набору факторів збільшуються шанси на використання лобізму в соціальних інтересах, він починає “працювати” у загальносоціальних (загальнолюдських) межах. За умов же економічної,

політичної та духовної кризи, перехідних періодів, непередбачуваності, коли кожен прошарок, клас, група прагнуть “вирвати шмат” – все і саме зараз, лобізм виходить з цивілізованих меж і набуває більше мінусів, аніж плюсів. Щодо форм лобіювання, то їх можна класифікувати за ступенем взаємодії лобістських структур та об’єктів лобізму. До прямих форм лобіювання відносять: підготовку та надання відповідним органам проектів нормативно-правових актів; лобіювання під час призначення посадових осіб на різних рівнях влади (наприклад, голів комітетів, членів уряду, керівників місцевих державних адміністрацій) та розподіл між ними повноважень; організація та проведення переговорів із уповноваженими органами влади з метою відстоювання своїх інтересів; участь в урядових, парламентських, міжнародних комісіях, діяльність яких спрямована на врегулювання окремих економічних, політичних, соціальних чи інших питань. Серед непрямих форм лобіювання слід виділити: підготовку досліджень (аналітичних, статистичних тощо), публікації прогнозів, висновків, звітів, які містять конкретні пропозиції з метою впливу на рішення уповноважених органів; висловлення пропозицій (власної або окресленої суспільної групи) щодо проектів нормативно-правових актів, що готуються уповноваженими органами; організація та участь у семінарах, конференціях, слуханнях, круглих столах, що проводяться з метою попереднього обговорення певних рішень; пропагування своїх поглядів та інтересів через ЗМІ; організація груп, які зацікавлені у вирішенні певної проблеми, агітація їх до активних дій та виступів (написання листів, зустрічей з народними депутатами, тощо). Перелік цих способів можна продовжити, але об’єднує їх те, що це діяльність з метою впливу на визначений об’єкт лобіювання. Слід зазначити, що численні групи інтересів, переслідуючи різні цілі, інколи створюють такий тиск щодо прийняття політичних рішень, що втрачається логіка державної політики з певних питань, саме тому невиправдано було б ідеалізувати інститут лобізму як найоптимальніший інститут у вирішенні всіх хвилюючих проблем. Але водночас неможливо не визнати його ролі щодо процесу оформлення, вираження, представництва інтересів у структурах влади, оскільки його легалізована форма дозволяє забезпечити репрезентацію прав, інтересів в органах влади, певною мірою подолати безадресність й анонімність прийняття рішень, зробити апарат державної влади більш відкритим для контролю з боку суспільства. Все це об’єктивно розширює коло учасників політичного процесу, позитивно впливає на розвиток громадянського суспільства. Регулювання лобізму законодавством – важливий критерій, який означає його легалізацію і перетворення на повноправний інститут суспільства, що дає можливість краще контролювати лобістів та застосовувати відповідні санкції у випадках порушень. Для всіх суб’єктів лобіювання створюються однакові умови і тому виникає значно менше можливостей для привілейованих

контактів із посадовими особами та зловживань. Регулювання законодавчими актами також надає лобізму величезну моральну підтримку, бо допомагає виправдовувати в очах громадськості спроби просування підприємцями власних інтересів. І все ж не можна однозначно стверджувати, що лобіювання отримало належне правове регулювання в усіх країнах. Умовно усі іноземні держави можна поділити на чотири групи:

- для перших характерне існування законодавчого регулювання лобізму (наприклад, США, Канада, Японія);

- у країнах другої групи є закони, що регулюють певні аспекти лобізму (наприклад, Кодекс етики лобістів у Франції чи Положення “Про реєстрацію союзів та їх представників у Бундестазі” в Німеччині);

- до третьої групи відносять країни, у яких немає відповідного правового регулювання, але тривають активні дискусії чи обговорюються проекти законодавчих актів (наприклад, активно обговорюється ця проблема в Італії, Швеції, Польщі, Казахстані, Росії та ряді інших держав);

- до четвертої групи – ті, у яких ця проблема не привертає належної уваги суспільства та політиків (Україна). У США лобізм розглядається як одне з невід’ємних прав особистості, і тому перша поправка до Конституції Сполучених Штатів захищає право громадян звертатися з петиціями до Конгресу, його персоналу і навіть до представників виконавчої влади штатів. Ще в 1946 році в США був прийнятий спеціальний закон про регулювання лобізму – “Акт про федеральне регулювання лобіювання”, у якому була встановлена вимога щодо реєстрації всіх професійних лобістів. З того часу в США лобізм став професією, якій навчають протягом п’яти років у деяких університетах. У цій країні досвідчений лобіст – дуже цінний фахівець. Деякі з них отримують гонорари в сотні тисяч доларів на рік. Про значення професійних лобістів у просуванні інтересів колишній директор ЦРУ, а нинішній лобіст В.Колбі якось сказав: “Коли заходиш у джунглі, потрібен провідник. Найкращий лобіст працює збирачем інформації і радником”. У цій країні, лобізм набув такого розмаху, що нині про нього говорять як про цілу індустрію специфічних послуг. Столицею лобістів став Вашингтон, де зосереджені федеральні органи влади, Конгрес, сенат, суди, юридичні та лобістські фірми, представництва компаній та корпорацій. У вашингтонській індустрії просування інтересів працює вп’ятеро більше людей, ніж у виробничій сфері. Лобістський сектор столиці США вагоміший навіть за сектор роздрібною торгівлі. Сьогодні на кожного члена Конгресу припадає в середньому по 125 лобістів. У ФРН немає єдиного федерального закону про лобістську діяльність, її регламентує низка правових актів, що зумовлено специфікою політичної системи цієї держави. Німці намагаються не використовувати термінів “лобі” “лобізм”, які тут мають негативний відтінок. Частіше вживають вислів “групи інтересів”. Основним об’єктом лобіювання в Німеччині є уряд на чолі з федеральним канцлером: приблизно 3/4 всіх

законопроектів базується на проектах, що розробляються урядом, а також адміністраціями різних рівнів. Безпосередня взаємодія між групами інтересів та державно-адміністративним апаратом тут, як правило, має форму консультацій. Для цього при урядових інституціях діють різноманітні ради, комісії, комітети, які не мають визначеного юридичного статусу, а тому не потребують для свого створення або ліквідації жодних адміністративних процедур. Це робить такі організації однією з найзручніших форм контакту “груп інтересів” з урядом. У Росії, як, зрештою, і в інших пострадянських країнах, лобізму формально нема. Тобто законодавча база як така фактично відсутня. Але процес ініціювання кроків щодо її створення вже розпочато. Ряд депутатів – членів Комітету у справах суспільних об’єднань Державної думи внесли на розгляд проект закону “Про регулювання лобістської діяльності у федеральних органах державної влади”. Відповідно до законопроекту, право провадити куларні переговори з представниками влади, схиляючи їх до прийняття корисних для деяких організацій рішень, має бути законно надане людям, які займаються цією справою. Для цього лобісту передбачається видавати ліцензію, щоб він діяв як своєрідний адвокат. У російському недержавному секторі вже функціонує Національна асоціація лобістів, що має намір і далі розвивати і пропагувати свою діяльність. Незважаючи на відносну новизну для політичного лексикону терміну “лобізм”, це явище існувало і в радянській політичній системі. У цей час сформувалися традиції лобіювання, які були прийняті, практично без змін, новою українською політичною системою. Серед них – широке використання особистих зв’язків і незаконних методів, відсутність реальної конкуренції інтересів, абсолютна непрозорість механізму лобіювання. Донедавна саме поняття лобізму в нашому суспільстві (на відміну від Заходу, де існування професійних і громадських лобістських організацій – коректні методи впливу на законодавчу і виконавчу владу, і ставлення до них у суспільства і населення цілком лояльне), носило негативний відтінок, а назвати людину лобістом було рівносильне докору в закулісних методах впливу. Сьогодні процеси формування рішень механізму впливу на громадську думку, захисту власної позиції, в широкому розумінні, може сприйматися як явище, що кореспондується з поняттям “лобіювання”. У цьому контексті подібні дії не матимуть конкретизованої оцінки, а сприйматимуться як конституційна норма – адже в Ст. 40 Конституції України записано, що всі громадяни мають право подавати індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів влади, органів місцевого самоврядування і посадових осіб цих органів, які зобов’язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом термін. Але, незважаючи на це, лобістська діяльність в Україні розгортається в політичній комунікації як неформалізована у правовому відношенні. Вона функціонує переважно у сфері розподілу і

перерозподілу економічних ресурсів, власності, адміністративних важелів впливу.

Якщо подивитися на становлення лобізму в нашій державі в ретроспективному розрізі, то маємо умовну періодизацію цього процесу.

Перший етап розвитку лобізму в Україні, напевно, можна назвати олігархічним. Він мав ознаки нецивілізованого лобіювання, відмінною рисою якого було придбання власності і бізнес-переваг неконкурентними методами – закриті конкурси і тендери, необґрунтована видача державних кредитів, адміністративні рішення, проведені в умовах правового вакууму. Йшов процес приватизації підприємств і майже паралельно – перерозподіл власності.

З розвитком нормального ринку настає період цивілізованого лобізму, що характеризується конкурентними методами впливу – PR і рекламні кампанії, ініціація експертних оцінок проектів адміністративних рішень, наявність інститутів лобізму у вигляді організації і груп фізичних осіб, що займаються цією діяльністю на професійній основі. Сьогодні в Україні продовжують найчастіше використовувати методи прямого лобіювання як такі, що довели свою ефективність. Зв'язок одного з найприбутковіших видів бізнесу – нафтогазового з розстановкою політичних сил та протекціонізмом певних осіб у кабінеті міністрів створює умови для активної участі груп тиску в формуванні кадрового складу найвищих державних посад, що за умови нелегалізованості інституту лобіювання створює небезпеку для поширення корупції. Як і в будь-якій країні, що стала на шлях побудови нової політичної системи, увага в Україні прикована, в першу чергу, до виконавчої влади, а в другу – до законодавчої влади. Цьому сприяє домінування рішень, що приймаються виконавчою владою; переважання законів “посередньої дії”; висока питома вага правових актів, прямо регулюючих діяльність конкретних підприємств. Це підґрунтя для тіньового лобіювання, бо коли в законі багато посилань на компетенцію відомств, лобіст йде до них. Для України характерна і недавня російська ситуація: наявність безлічі бізнес-асоціацій і громадських спілок за їх абсолютної формальності.

Проте є в українському варіанті лобізму ряд специфічних форм.

На відміну, скажімо, від європейського чи навіть російського, український лобізм, як правило, побудований на тому, що українські представники великого бізнесу намагаються особисто лобіювати свої інтереси у вищому законодавчому органі, тому часто-густо трапляються випадки, коли український лобіст поєднує в одній особі замовника і виконавця. Фактично сьогодні у складі Верховної Ради зібрано (за незначним винятком) весь цвіт українського бізнесу.

У нас розвивається абсолютно не характерний для інших процес “завоювання” політичних партій національним бізнесом. У цьому можна побачити хоч і не цілком західну, але єдино можливу форму захисту бізнесу

в умовах становлення країни. Звідси, мабуть, і нова українська приказка – “головне не право на власність, а уміння її відстоювати”. Специфікою українського лобіювання, як стверджують аналітики, є також переважання методів лобіювання через Кабінет Міністрів та Адміністрацію Президента. Це підтверджує кількість висунутих та прийнятих законодавчих ініціатив від відповідних органів. Причиною подібної практики є складність механізмів проходження законопроектів через Верховну Раду та ефективність способів “внутрішнього лобіювання” у Кабінеті Міністрів. Свого часу журнал “Комп&ньюн” провів опитування, результати якого показали, що найбільш рентабельним було і залишається в Україні кабінетне лобіювання. Слово “кабінетне” є похідним від скороченого “Кабмін”.

Постанова Кабінету Міністрів є більш ефективним засобом ніж закон. Постанова вступає в силу з моменту її підписання і не проходить трьох читань у Верховній Раді. Вартість такого документу для замовника значно нижча. Вона дозволяє уникнути зайвої публічності процесу, що за умов сьогодення, у певних випадках є дуже важливим. Основним лобіюванням у Кабінеті Міністрів є “коридорне лобіювання”, суть якого полягає насамперед у проштовхуванні потрібного та відмови від прийняття непотрібного рішення.

Основні механізми “коридорного лобіювання” полягають у необхідності знати реальну систему функціонування апарату, систему прийняття рішень, психологічні особливості того чи іншого керівника, ступінь впливу на нього найближчого оточення. “Внутрішніми лобістами” виступають не лише чиновники різного рівня, але й найвищі посадові особи. Прямим наслідком такої залежності, великої ролі особистого фактору у взаємостосунках державної бюрократії та груп тиску стало значне поширення корупції та прямих способів впливу на прийняття рішень у даній сфері. Тому Президент України В.Ющенко пропонує інший формат стосунків: “Я хочу, друзі, сказати, що уряд не буде заносити гроші в парламент для того, щоб провести будь-яку кандидатуру чи будь-який закон. Вдумайтеся, будь ласка: уряд не буде заносити гроші в парламент... Рішення будуть прийматися виключно в залі засідань, а не в кімнаті для відпочинку” [9].

До форм лобістської діяльності у парламенті варто віднести:

- прийняття законів;
- затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку;
- затвердження переліку об’єктів державної власності, які не підлягають приватизації;
- проекти законів про внесення поправок до Конституції;
- проведення парламентських слухань, “круглі столи”, семінари, конференції, інші заходи пов’язані з законодавчою діяльністю.

Серед найважливіших політичних передумов лобістської діяльності у Верховній Раді України є комплекс різних за своєю природою, змістом і

значенням факторів, які можна вважати факторами інституціонального розвитку, а саме:

- проблеми і суперечності сучасного державного устрою, опосередковані реформою політичної системи;
- проблеми формування багатопартійної системи і структуризації партій парламентського типу;
- інтеграція України до євроспільноти.

Фактори, що визначають природу лобістської діяльності, у свою чергу структурують, власне, суб'єкти цього процесу, оскільки розвиток політичної системи передбачає певну інституціалізацію напрямів реалізації інтересів лобістів. Саме тому багатопартійність можна вважати однією з найважливіших передумов групового тиску на парламент. У радянські часи, при однопартійній системі, не було потреби лобіювати в парламенті партійні інтереси. Нині, коли у нас кількість політичних партій зростає, потреба в захисті їх інтересів актуалізується. Має рацію М.Примуш: "На сьогодні значна кількість українських політичних партій розглядається як раціональний механізм входження в парламент та ведення лобістської діяльності" [10].

Варто взяти до уваги й те, що активними суб'єктами лобіювання стають і партії, котрі не подолали визначеного виборчим законом відсоткового бар'єру і стали активними критиками виборчої системи, яка не забезпечує представництва в парламенті партій, що мають певну електоральну підтримку, яка, проте, не матеріалізувалась у депутатському корпусі. Звичайно, трансформація принципу представництва є неодмінною властивістю пропорційної системи. Партії, які не пройшли до парламенту за результатами останніх виборів, активно лобіюють зміни до виборчого законодавства. Отже, колізії у виборчій системі, з одного боку, і зростання політичної активності населення – з іншого, обумовлюють як лобіювання своїх політичних інтересів партіями, так і їх соціалізацію. Участь у виборчих перегонах партій з такими характерними назвами, як Народна партія вкладників та соціального захисту, Партія реабілітації тяжкохворих України, Політичне об'єднання "Жінки за майбутнє України", Політична партія "Всеукраїнське об'єднання християн" тощо, свідчить про спроби партійної артикуляції за релігійною, професійною, статевою та іншими ознаками [11]. Нерівномірність утворення суб'єктів суспільного життя призводить до того, що і нові, і старі корпоративні сили потребують захисту своїх інтересів, оскільки без цього вдале просування чи навіть збереження досягнутого становища у будь-якій сфері їх діяльності неможливе.

Лобіювання в парламенті обумовлюється не лише політично. Важливі й психологічні фактори. Адже потреба в лобістській діяльності у Верховній Раді викликана численними потребами і ціннісними орієнтаціями суспільства. Увесь комплекс психологічних складових діяльності

громадянина, колективу, регіону, галузі, конфесії тощо потрібно закріплювати в нормативно-правових актах.

При цьому, звичайно, не можна не зважати на те, що групових, корпоративних інтересів значно більше, ніж репрезентованих народними депутатами. Навіть якщо й погодитися з твердженням Т.Гузенкової, що “український парламент майже в повному складі уявляється зібранням колективних та індивідуальних лобістів, які обстоюють інтереси різних груп, “кланів”, партій тощо” [12], проблема реалізації потреб груп інтересів шляхом лобіювання у законодавчому органі згаданим не вичерпується. Це пов’язано з тим, що широка палітра групових інтересів суттєво перекриває систему регіонального і політичного представництва, яка структурно відтворена у Верховній Раді – багато соціальних, корпоративних потреб не презентуються в програмах більшості політичних партій і рухів, не мають депутатського “супроводу”, що викликає потребу в посередницькому лобіюванні.

Основними причинами формування парламентського лобіювання можна вважати:

1) трансформацію політичної системи України, пов’язану з професіоналізацією Верховної Ради, що працює на постійній основі, конституційними функціями і повноваженнями парламенту, а також багатопартійністю як ознакою політичної структуризації суспільства;

2) традиційні передумови, пов’язані з історичним розвитком соціуму, для якого характерна боротьба між цінностями минулого і нинішніми мотиваціями;

3) плюралістичність соціального простору – наявність різновекторних групових інтересів, настановлень, цінностей, сприйняття, пошук прийнятних моделей адаптації до сучасних умов існування.

Лобістські можливості різних груп інтересів далеко неоднакові. Як відомо імовірність вирішення питань тих чи інших груп залежить від можливостей, якими володіє ця група. До них відносять: близькість до особи або організації, що ухвалює рішення, наявність достатніх коштів, можливість впливу на ЗМІ. Відомо, що лобістський потенціал організацій прямо пропорційний економічному значенню галузі або господарській одиниці, яку вони представляють. У шахтарів, машиністів локомотивів депо набагато більше можливостей лобіювати свої інтереси, ніж у працівників соціальної сфери, науки. Традиційно найбільш сильними в Україні вважаються металургійне, вугільне, аграрне лобі. Не менш могутні – алкогольне, тютюнове, цукрове, рекламне. В умовах трансформації політичної системи України та становлення інститутів громадянського суспільств, коли правова база держави перебуває у стані адаптації та гармонізації до європейських стандартів, вимальовуються канали легітимної кристалізації інтересів конкретних груп. Саме тому особливо важливою стає проблема формату і механізмів правового регулювання

лобістської діяльності. Нині в Україні функціонує корпус правових актів, що містять норми, які окреслюють визначальні засади лобістських відносин. Це, зокрема, закони про громадські об'єднання, про політичні партії, про підприємства, підприємництво, про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини тощо. Проте, як свідчить практика представництва інтересів, забезпечити прозорість лобістської діяльності та комунікативні канали доступу різних об'єднань за інтересами чинні нормативно правові акти не в змозі так само, як і відповідні підзаконні акти з арсеналу міністерського права [13].

Лише сила закону встановить кордони між лобіюванням і діями, що спрямовані на отримання односторонніх переваг, що відповідає корупції. В законі повинно бути прописано, хто може займатися лобістською діяльністю, а хто не повинен. Наприклад, державний службовець або депутат такого права мати не повинен, вірніше лобіювання не може бути для них джерелом заробітку.

Однак те, що лобізм існує і став вагомою складовою українських реалій зрозуміло всім. Особливість сучасного періоду формування лобізму в Україні полягає в інтенсифікації лобістської діяльності на всіх рівнях.

Отже, розглянувши лобізм як неоднозначний політико-економічний феномен, можна зробити ряд висновків:

- по-перше, сутність лобізму полягає в наданні тиску з боку груп інтересів на законодавців і інших чиновників з метою ухвалення вигідних для них рішень;

- по-друге, лобізм впливає на суспільство і державу. З одного боку, він сприяє “оздоровленню” суспільства за рахунок постійної взаємодії держави і громадянського суспільства і певного узгодження їхніх інтересів, а з другого боку, він може призвести до формування кримінальної держави, що відстоює вузькогрупові інтереси, порушуючи при цьому стабільність у суспільстві. Деякою мірою, негативні наслідки лобізму можна зменшити шляхом правової регламентації цієї діяльності; по-третє, лобізм в Україні, з огляду на низку об'єктивних і суб'єктивних причин, на жаль, показав себе з негативної сторони. Однак, спираючись на досвід західного демократичного суспільства стає зрозумілим, що очевидно без урахування цього феномену побудувати демократичну державу та громадянське суспільство в Україні буде неможливо.

Література

1. Wilson G. Interest Groups. – Oxford and Cambridge (Mass.): Blackwell, 1990
2. Політологічний енциклопедичний словник. – К. : Генеза, 1997. – С. 83.
3. Ларин С. Кто правит Америкой? ... Лоббисты / С. Ларин // Российская газета. – 1993. – 6 марта.

4. Политология для юристов : [курс лекцій / под ред. Н. И. Матузова, А. Манько]. – М. : Юрист, 1999. – С. 449.
5. Малюткин М. Лоббизм – всего лишь средство обогащения / М. Малюткин, А. Нецадин // Известия. – 1994. – 16 ноября.
6. Сьома сесія Верховної Ради України четвертого скликання: Стеног. звіт // Бюлетень № 6. – Частина II. – К. : Видання Верховної Ради України, 2005. – С. 5–6.
7. Примуш М. Партійне будівництво. Міфологія і генезис / М. Примуш // Віче. – 2005. – № 3. – С. 36.
8. Вибори до Верховної Ради України 2002 року : [інформ. довід. видання / редкол. : М. Рябець (голова) та ін.]. – К. : ЦВК, 2002. – С. 146–253.
9. Гузенкова Т. С. Партии и лидеры в Верховной Раде Украины (1998–2000) / Т. С. Гузенкова. – М. : Рос. институт стратегических исследований, 2001. – С. 84.
10. Ганжуров Ю. Парламентське лобіювання в контексті політичної комунікації / Ю. Ганжуров // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4 (13). – С. 50–62.

Петренко М.І.

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОГО МИСЛЕННЯ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Становлення і розвиток ринкової системи господарювання об'єктивно формує новий, ринковий та економічний розвиток мислення людей. Стимули і мотиви економічної діяльності в умовах ринкових відносин – це величезний пласт культури особистості і суспільства, який багато в чому для нас є новим.

Реальна практика заміни адміністративного примусу на ринкову, виявили серйозні суперечності у формуванні ринкової економічної культури в Україні. Фактом є те, що ще чітко не сформувались нові економічні норми і цінності, вони ще багато в чому малообґрунтовані, суперечливі і кон'юктурні. В економіці набули поширення діляцтво, нечесність, прагнення до обману і наживи. Внаслідок повільного руху України в напрямку реформування економіки ми поки що маємо й мало об'єктивних передумов для становлення нової ринкової економічної культури і мислення.

Економічне мислення, як відомо, є ровесником людського суспільства. На перших етапах розвитку соціуму економічне мислення не виділялось у вигляді окремої форми мислення. У творах Аристотеля, Ксенофонта, Платона можна побачити варіанти теоретичного економічного буття. Економічна культура – складова культури взагалі, вона відображає рівень розвитку економічного мислення. Нормативними документами Міністерства освіти і науки України визнано за "вивчення

економіки у загальноосвітній школі має спрямовуватися на розвиток економічного мислення, формування вміння знаходити і критично осмислювати економічну інформацію та аналізувати й систематизувати отримані знання, формування досвіду застосування отриманих знань та умінь для розв'язування типових завдань у галузі економічних відносин, виховання відповідальності за прийняття економічних рішень” [1, с. 8].

Кожна людина тією чи іншою мірою замислюється над сенсом і метою своєї економічної діяльності, намагається наблизитись до розгадки таємниць економіки і на цій основі будувати свою економічну поведінку.

Сучасна “Економічна енциклопедія” визначає мислення як “систему поглядів індивіда на закономірності економічного розвитку, сутність економічних явищ і процесів та причин їх виникнення” [3, с. 456]. Авторами виділено два види економічного мислення: шаблонне (на рівні здорового глузду) і творче.

На нашу думку, перший вид слід назвати повсякденним, поверховим, однобічним, безсистемним сприйняттям людиною реальних економічних процесів, на підставі чого вона робить суб'єктивні, часом помилкові висновки і судження щодо економічних проблем.

Фахова підготовка майбутніх спеціалістів передбачає формування сучасної економічної культури студентів вищих навчальних закладів. Актуальним є виховання людини, здатної сприйняти ринкові перетворення, легко адаптуватися до зміни у житті, вільно оперувати основними економічними поняттями. А це можливо виключно на основі наукового економічного мислення, яке дозволяє всебічно і глибоко пізнати людиною економічну дійсність на основі використання наукових методів дослідження, що розкриває сутність економічних процесів, об'єктивно оцінити і прогнозувати тенденції розвитку в майбутньому.

Економіка, на відміну від біології, географії, математики, фізики тощо, має невидимий механізм дії. Життя видає на поверхню наслідки його дії: гроші, товари, ціни, безробіття, інфляцію та ін. Ринок же, з його ідеологією вигоди, об'єктивно формує раціональний світогляд і світосприйняття людей.

На практиці, досить часто, викладач економічних дисциплін зустрічається зі студентами, які не мають економічної підготовки. Найбільші труднощі виникають якраз тоді, коли доводиться роз'яснювати наукові положення студентам із повсякденним економічним мисленням. Звідси впливає завдання викладача: вкрай важливо вже до лекції чітко уявити, яким є економічний кругозір студентів.

Чим пояснити труднощі переходу від повсякденного до наукового економічного мислення? У першу чергу, тим, що вони зумовлені суттєвими розбіжностями за характером і глибиною пізнання дійсності.

Повсякденний погляд на економіку найчастіше досить суб'єктивний і властивий людині, яка розглядає навколишню дійсність лише крізь призму своїх особистих цілей та інтересів. На такий погляд нерідко накладають відбиток сформовані в народі звичаї, традиції, а іноді навіть забобони. Припустімо, що перед людьми із повсякденною свідомістю ми ставимо такі непрості питання – про збільшення внесків населення в Ощадбанк, про зростання акцизів на бензин, про продаж легкових авто зі страховим полісом, про розвиток особистих присадибних господарств тощо. У відповідь ми почуємо вельми суперечливі думки, що відбивають суто особисті, життєві позиції людей, їхні вподобання й прагнення.

Науковий погляд на економіку має характер об'єктивної істини, тобто відбиває зовнішній світ таким, яким він існує у дійсності – незалежно від думок чи бажань. А це передбачає вміння викладача спростувати різні суб'єктивістські тлумачення розглянутих питань і висвітлювати справжній стан справ.

Повсякденне мислення ґрунтується на *уривчастих і однобічних* знаннях про економіку, доволі природних для обмеженого світогляду однієї людини. Утім, знаючи всі аспекти й реальні параметри економічних процесів, людина часто надає таким знанням загального значення. І тоді ми можемо почути, наприклад, категоричні судження якого-небудь студента, котрий ознаки відомого лише йому явища безпідставно поширює на всі без винятку явища такого ґтибу. Скажімо, побувавши на якомусь занедбаному підприємстві, студент безпідставно переносить побачене там на решту підприємств.

Наукове мислення відображає економіку всебічно, у її цілісності. Отже, викладач має *критично ставитися до однобічних поглядів*, а також чітко окреслювати загальну панораму подій. Ключовою проблемою, що охоплює весь комплекс пізнавальної діяльності, є розуміння процесів розвитку.

У повсякденному мисленні багато подій відбиваються перекручено, немов у скривленому дзеркалі. Це багато в чому визначається тим, що в центрі уваги людей нерідко перебувають швидкоплинні й незначні – із суспільної точки зору – господарські явища, що, можливо, мають велике значення лише для якоїсь окремої особистості. На її свідомість часом справляють істотний вплив поточні, повсякденні потреби та інтереси. Саме їм така людина надає перебільшеного значення. І тоді, як то кажуть, за окремими деревами людина не бачить лісу. А це нерідко веде до помилок як у сприйнятті навколишнього світу, так і в практичній діяльності, слугуючи однією з причин конфлікту між особистими й суспільними інтересами.

Тим часом наукове економічне мислення здатне виявити істинний зв'язок між:

- а) минулим, сьогоднішнім і майбутнім;

- б) перехідним і постійним;
- в) головним і другорядним;
- г) необхідним і випадковим, загальним і частковим.

Звідси випливають такі завдання для викладача: допомогти студентам позбутися перекрученого сприйняття економічних явищ, побачити їх у правильному плані, охарактеризувати головні й провідні тенденції та закономірності соціально-економічного розвитку, показати правильне співвідношення особистих і суспільних інтересів. Зрештою саме завдяки науковому мисленню можна навчитися розуміти процеси економічного розвитку.

Ми розглянули не всі відмінності наукового мислення від повсякденного. Інші розбіжності розглядатимуться далі. Проте й висловлене дає підстави для основного висновку: залучити студентів до наукового розуміння соціально-економічної дійсності – це означає розв'язати подвійне завдання.

З одного боку, викладач має прагнути допомогти студентам критично осмислити свої погляди, щоб подолати стереотипи, які створюють бар'єр для засвоєння наукових знань. О.Герцен слушно зазначав: “Не істини науки важкі, а розчищення людської свідомості від усілякого успадкованого мотлоху, від усього осілого мулу, від сприйняття неприродного за природне, незрозумілого за зрозуміле” [5, с. 359].

З іншого боку, рухатися “по вертикалі”, від повсякденного економічного до наукового мислення – це означає послідовно переводити слухачів на якісно інший рівень – *рівень теоретичної свідомості*. Це зробити непросто. Адже **теоретична свідомість** пов'язана з опануванням багатьох *понять*, засвоїти які автоматично неможливо. Мистецтво оперувати поняттями не є чимось уродженим, воно дається разом із повсякденною свідомістю. **Поняття** – така форма мислення, що відбиває істотні властивості, зв'язки й відносини предметів і явищ.

Пол Хейне винайшов цікаву аналогію для розуміння економічного способу мислення: **дорожній рух в години “пік”** [4, с. 351].

Дійсно, всі водії мають різні цілі, інтереси, маршрути, швидкості, нічого не знають один про одного. Об'єднує всіх те, що кожен із них має бажання уникнути аварії і кожен знає правила дорожнього руху. Пол Хейне сформулював правила гри або “правила дорожнього руху”, яких дотримуються різні суспільні механізми координації (бізнес, уряд, наука, сім'я, школа). Найважливішими є права власності, які встановлюють, що кому належить, і точно визначають, який вибір зробить індивід, виходячи з власних інтересів.

Економічна наука стверджує, що діючи у власних інтересах, люди створюють можливості вибору для інших, а суспільна координація – це процес безперервного взаємного пристосування до змін у чистій вигоді, які виникають у результаті їхньої взаємодії. У кожному суспільстві, де

існують гроші, людина прагне мати їх побільше тому, що гроші розширюють можливості досягнення власних (не завжди егоїстичних) інтересів. І це допомагає передбачити людську поведінку.

Ринкова економіка в розвинених країнах сформувалася в цілісну систему тільки внаслідок створення в її надрах суспільних регуляторів конкурентної поведінки економічних суб'єктів.

Ці регулятори гарантують свободу економічної діяльності кожного суб'єкту, але зумовлюють практичну неможливість монополізації економіки окремими суб'єктами або їх угруповуваннями. Ефективні системи господарського механізму балансують як власні інтереси особистості, так і інтереси суспільства, спираючись на правову систему (право власності); культуру підприємства; систему обліку. У цьому механізмі людина сприймається такою, якою вона є.

Ще А.Сміт, говорячи про “невидиму руку ринку”, показав, що особистий інтерес кожної окремої людини як члена суспільства, яке ґрунтується на поділі праці, веде до зростання багатства всієї країни. Важливими передумовами цього є: власність, конкуренція, ринок, підприємницьке середовище.

Людина, що мислить раціонально, приймає рішення, керуючись співвідношенням **витрат та вигод**. На наш погляд, етапами формування наукового економічного мислення мають бути:

перший – спостереження і відображення у свідомості людини реальної економічної дійсності:

другий – обробка та осмислення одержаної економічної інформації і вироблення на цій основі наукових понять, категорій і законів економічного розвитку;

третій – реалізація, впровадження людиною одержаних економічних знань у своїй господарській діяльності і повсякденному житті.

Основними розумовими операціями, які допомагатимуть його формувати є:

- аналітичність – аналіз інформації, відбір необхідних фактів;
- асоціативність – встановлення асоціацій з раніше вивченим, ознайомлення з новими фактами та явищами;
- логічність – розуміння внутрішньої логіки проблеми, виведення закономірностей, уміння будувати логічну послідовність дій;
- системність – розгляд проблеми цілісно, у взаємодії усіх зв'язків і характеристик;
- самостійність – прийняття рішення та здатність нести за нього відповідальність.

Для формування і розвитку економічного мислення слід застосовувати різні види, форми та методи навчання.

Література

1. Методичні рекомендації до вивчення економіки у 2008/09 навч. році // Географія та основи економіки в школі. – 2008. – № 7. – С. 8.
2. Димарчук Т. Розвиток критичного мислення на уроках економіки / Т. Димарчук // Географія та основи економіки в школі. – 2009. – № 6. – С. 2–3.
3. Економічна енциклопедія : у 3 т. / [ред. кол. С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін.] – К. : Вид. центр “Академія”, 2002.
Т. 3. – 2002.
4. Хейне П. Экономический образ мышления / П. Хейне. – М. : Новости, 1991.
5. Герцен А.И. Сочинения / А. И. Герцен. – М., 1965.
Т. 2. – 1965.

Томек В.Й.

ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН НА МЕЖІ ХХ–ХХІ СТОЛІТЬ

Термін “міжнародні відносини” не зовсім відповідає дійсності, оскільки відповідні відносини ніколи не складаються безпосередньо між народами. Як демократія не буває безпосередньо владою народу, так і міжнародні відносини не бувають відносинами безпосередньо між народами. **Міжнародні відносини – це система політичних, економічних, соціальних, культурних, правових, воєнних та інших зв’язків і відносин між основними суб’єктами світового співтовариства (народами, державами, політичними партіями, громадсько-політичними організаціями і рухами).** Безперечно головне місце серед суб’єктів політики на міжнародній арені займають держави.

Тому, коли виникають держави з їх кордонами, то на порядок денний природно виходять проблеми відносин між сусідніми народами і державами, з’являється об’єктивна необхідність визначення основних завдань в галузі зовнішньої політики. Історичний досвід переконливо свідчить, що сфера зовнішньої політики стає виключно прерогативою верховної влади, яка зосереджується в руках володаря або невеликої групи осіб.

Вже перші рабовласницькі держави, які виникли у IV–III тис. до н.е. в Єгипті та Месопотамії, здійснювали міжнародні відносини, створювали різноманітні союзи переважно для спільного ведення воєн. У Західноєвропейському регіоні такі зв’язки розпочалися принаймні 2,5 тис. років тому. І тут переважали конфлікти, війни і протиборства. Адже процеси формування держав супроводжувалися боротьбою за розширення їх територій, за зміцнення й захист існуючих кордонів. Ось чому неодмін-

ною складовою міжнародних відносин була саме боротьба за перерозподіл землі, збереження територіальної цілісності, суверенітету. За цих умов держави пропонують союзницькі відносини, протекторат (заступництво), або стравлюють народи за принципом “поділяй і володій”. Як правило, агресія освячується переконаннями про месіанську місію агресора, культуртрегерством колонізаторів, відновленням імперських територій, захистом демократії і т.ін.

Суперечки й конфлікти між державами протягом тисячоліть переростали у війни. Підраховано, що за останні 3,5 тис. років писаної історії людство тільки 250 років жило без війн [1]. За 265 років, описаних у давньоруській “Повести временных лет”, літописець записав, що за цей період лише один рік “мирно бысть”. Не винятком було й миролюбство. В історії зафіксовано понад 8 тис. мирних договорів. І майже в кожному з них говорилося, що цей мир приймається на вічні часи. Але проходило небагато часу і знову починалася підготовка до війни і сама війна. Здається, що війна є вічним супутником людства. Не випадково римляни говорили: “Хочеш миру, готуйся до війни”.

Не дивно, що в усі часи політики і філософи приділяли велику увагу проблемам війни. Більшість з них намагалися виправдати війни. Так, наприклад, Цицерон вважав війну справедливою справою, якщо вона пов’язана зі звеличенням імперії. Макіавеллі писав, що, “пристрасть до завоювань справа природня й звичайна”. Гегель стверджував, що “війна рятує від гниття суспільство”, а Ніцше, що “кожній державі треба шукати свого ворога і свою війну”. Але було й інше. Гуго Гроцій заклав основи для поняття майбутнього нейтралітету. Трактати про вічний мир написали Ян Амос Коменський та Імануїл Кант. Так народжувалося “міжнародне право”.

Але особливий інтерес викликає відома формула пруського воєнного теоретика Карла Клаузевіца (1730–1831) про те, що “війна є продовженням політики іншими засобами” [2]. Таким чином, зовнішня політика витікає з внутрішньої, а міжнародні відносини є логічним продовженням внутрішніх, суспільних. У той же час не втратив актуальності й висновок австрійсько-польського соціолога Л.Гумпловича (1838–1909) про те, що внутрішній розвиток держави визначається розвитком зовнішніх сил, певним чином залежить від них [3]. Отже, в цілому можна стверджувати про наявність тісного взаємозв’язку і взаємозалежності внутрішньої і зовнішньої політики.

Після великих географічних відкриттів XV ст., в міру розвитку капіталізму в Європі й зростання інтернаціоналізації економічних зв’язків відбуваються важливі зміни у світовій політиці. З завершенням поділу світу в XIX ст., коли Англія, Франція і Росія стали контролювати майже половину поверхні планети, міжнародні відносини виходять на світову арену й набувають глобального характеру. Не менш цікаві зрушення

відбулися в Європі після наполеонівських війн. У результаті Віденського конгресу 1815 року на континенті склалася система міжнародних відносин, яка отримала пізніше назву “європейський концерт”. Суть його полягала в тому, що п’ять монархій (Росія, Англія, Австрія, Пруссія і Франція) спробували створити “регулюючу модель” Європейської політики. Ця модель виключала можливість різкого посилення могутності будь-якої держави і ставала серйозною перешкодою на шляхах до нової великої війни в Європі. Можливо не випадково протягом майже століття не було загальноєвропейських війн. (Війна розпочалася лише в 1914 році).

XX ст. виявилось надзвичайно багатим на міжнародні події. Суттєву роль у політичному процесі світового співтовариства відіграли основні течії політичної думки: консерватизм, лібералізм, анархізм, клерикалізм, які склалися в XIX–XX ст. особливо фашизм і соціалізм. Ці течії зробили великий вплив не тільки на соціально-економічний розвиток конкретних держав, але й на область міжнародних відносин, сприяли корінним змінам усій геополітичній ситуації у світі. У XX ст. процес інтеграції у світовому масштабі став різко зростати. Фінансово-економічна взаємозалежність держав, здавалось, робила війну неможливою. Але прагнення розв’язати спірні питання між державами збройними методами виявилися сильнішими. Жорстокість у небачених масштабах стала знаряддям державної політики, а смерть – товаром масового виробництва. І не випадково все XX ст. пройшло під знаком воєнного протистояння й виявилось самим кривавим в історії людства. В Першій світовій війні брало участь 38 держав, мобілізовано 74 млн. солдат, загинуло 10 млн. чоловік. Після Першої світової війни на зміну протистоянню імперським воєнним союзам прийшла Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин. У центрі цієї системи стояла міжнародна організація – Ліга Націй, яка ставила за мету узгоджувати інтереси країн-учасниць у сфері безпеки. Проте Ліга Націй не зуміла ефективно протистояти агресивним діям Німеччини, Італії і Японії. Спалахнула Друга світова війна. В ній брало участь вже 72 держави, поставлено під рушницю 110 млн. солдат. Різниця між фронтом і тилом по суті зникла. Тому загальні людські втрати досягли майже 60 млн. З метою післявоєнної розбудови миру, переходу людства від суперництва до партнерства в 1945 році була заснована Організація Об’єднаних Націй. Серед 50 держав-засновниць ООН була і Українська РСР.

Але дуже швидко почалися незгоди між державами-учасниками антигітлерівської коаліції. Протистояння між державами-переможцями розколело Європу. Гонка озброєнь, воєнні конфлікти і локальні війни, економічна блокада, психологічна війна охарактеризували стан світової політики, що тривала чотири десятиріччя. Цей етап увійшов в історію під назвою “холодна війна”. Проте світ динамічно змінювався. Розпалася

колоніальна система. На політичній карті світу виникло більше 100 незалежних держав. Науково-технічна революція, що розгорнулася в другій половині ХХ ст., стала прологом нової технологічної епохи всесвітньої історії. Відкриваються широкі перспективи подальшого прискорення розвитку продуктивних сил суспільства і збагачення його духовного життя. Виникає безліч сфер потенційного міжнародного співробітництва.

Але безупинне нагромадження ядерної зброї вимагало суттєвих корекцій в області міжнародних відносин. Змінювалися акценти у відомій формулі К.Клаузевіца. Адже ядерна війна вже не може бути раціональним продовженням політики. Вона приведе до знищення політики, політиків і всього людства. Крім того, змагання в галузі озброєнь дедалі більше перетворювалося в засіб економічного виснаження. Нагромадження зброї перестало означати зміцнення безпеки. Протиборство двох протилежних політичних систем, зумовлених наявністю капіталістичного і соціалістичного таборів, стало серйозною перепорою на шляху до взаємовигідного співробітництва на міжнародній арені.

Не дивно, що за таких обставин неухильно зростає вплив теорії на практику міжнародних відносин. Помітне місце серед концепцій світової політики зайняла **марксистська концепція**, пов'язана з курсом на підготовку й проведення пролетарської революції у світовому масштабі. Вважаючи епоху після жовтня 1917 року перехідним етапом людства від капіталізму до соціалізму, В.І.Ленін конкретизував положення про світовий революційний процес, про необхідність єдності дій всіх антиімперіалістичних сил світу.

Вирішення цих проблем стало стратегічним завданням внутрішньої і зовнішньої політики Радянської Росії і Радянського Союзу. Це завдання знайшло своє відображення в основних принципах зовнішньої політики радянської країни на всіх етапах її діяльності. Слід підкреслити, що принцип мирного співіснування держав із різним суспільним ладом не викликав особливих заперечень на світовій арені. В той же час принцип пролетарського інтернаціоналізму, спрямований на подання всілякої допомоги (дипломатичної, економічної, фінансової, збройної та ін.) політичним силам, що борються проти капіталізму, колоніалізму, за побудову соціалізму, викликав гостру протидію з боку Заходу, призводив до загострення міжнародних відносин. Разом із тим не треба ідеалізувати стратегічні плани і дії західних держав (особливо США), які неодноразово були винуватцями воєнних конфліктів у різних регіонах світу. На межі 40–60-х рр. США розробляли конкретні плани атомної війни проти Радянського Союзу. В СРСР і США було накопичено по 30 тис. боєголовок, що еквівалентно 3 тоннам вибухівки на кожного жителя Землі [4]. Ці арсенали зброї робили протистояння двох світових соціально-економічних систем особливо небезпечним.

Балансування світу на межі термоядерної війни примусила керівництво СРСР у другій половині 80-х рр. внести суттєві корективи до теорії світового революційного процесу, пов'язавши її з ідеєю **нового політичного мислення**. Основними принципами цієї ідеї є висновки про: багатоваріантність розвитку людства; пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими інтересами; право народу обирати свій шлях розвитку; переваги ідеології визначати конкретним підвищенням добробуту народу.

Нове політичне мислення стало заключним етапом еволюції марксистської концепції світового революційного процесу. Розпад світової системи соціалізму й самого Радянського Союзу позбавив цю концепцію сенсу і зробив її надбанням історії.

Серед немарксистських концепцій значний вплив на зовнішню політику держав і розвиток міжнародних відносин у першій половині ХХ ст. справили **геополітичні концепції**. Термін “геополітика” (від грецьк. *ge* – Земля і *politike* – мистецтво управління державою) до наукового і політичного вжитку ввів шведський соціолог Рудольф Челлен (1864–1922). Під геополітикою як наукою він розумів конкретно-історичні форми впливу територіально-географічних особливостей розташування країни чи групи держав на локальні, регіональні й глобальні міжнародні процеси, а також боротьбу певної держави за простір, за розширення своєї території [5].

Історичні корені становлення геополітики пов'язані з висновками Ш.-Л.Монтеск'є про роль географічного фактора в житті суспільства. Спираючись на ідеї обумовленості людської діяльності станом та характером, природного середовища англійський учений Хнлфорд Джордж Маккіндер (1861–1947) висунув ідею про фіксований поділ світу на окремі зони, кожна з яких відіграє в історії певну роль. У своїй праці “Географічна вісь історії” Маккіндер прийшов до висновку, що майбутня доля світу вирішуватиметься у Східній Європі, яка є “серединною землею” Євразії: “Хто владарює над Східною Європою, той владарює над центральною землею. Хто владарює над центральною землею, той владарює над світовим островом. Хто владарює над світовим островом, той владарює над світом” [6].

У період між двома світовими війнами геополітична концепція переживає пік своєї популярності. Особливий розвиток геополітика отримала в Німеччині, де група вчених під керівництвом Карла Хаусхофера висунула ідею так званого “життєвого простору” (*Zebensraum*). Відповідно до цієї ідеї велика нація нібито має право на розширення території своєї держави за рахунок інших країн. Таке спрощене розуміння цієї тези стало виправданням фашистської агресії у 30–40-і рр. і в поєднанні з расистськими вигадками про так звані “неповноцінні народи” надовго дискредитувало саме поняття про геополітику [7].

У період між двома світовими війнами в США розвивається ще один напрям теоретичного осмислення міжнародної політики – **політичний ідеалізм**. Суть цієї концепції полягає в тому, що відкидаючи баланс сил, світова політика розглядалася через призму таких понять, як право і мораль. Моделювання міжнародних відносин, їх дієвість ставилися на юридичну основу. Представники концепції політичного ідеалізму (Дж.Шоттуел, Д.Перкінс, В.Дін та ін.) перебільшували роль міжнародних організацій і міжнародного права при розв'язанні міждержавних та глобальних проблем.

Корінним чином від концепції політичного ідеалізму відрізнялася **школа політичного реалізму**, яка виникла в другій половині 40-х рр. у США. Тривалий час представники цієї школи мали помітний вплив на державні структури, зайняті проблемами зовнішньої політики. Серед політиків і вчених школи політичного реалізму і школи стратегічного аналізу міжнародних відносин – Дж.Кеннан, У.Ліпман, З.Бжезінський, У.Ростоу, Г.Кіссінджер, Г.Моргентау та ін. Помітний вплив на погляди “реалістів” мали вчення Н.Макіавеллі, Т.Гоббса, праці англійського історика А.Тойнбі, а також праці теоретиків геополітики. Основними принципами школи політичного реалізму слід назвати:

- несумісність політики і моралі;
- недосконалість становища в світі як результат дій сил, закладених у людській природі;
- реалізація державних (національних) інтересів пов'язана з економічними інтересами, національною безпекою та підтриманням світового порядку;
- основний механізм світової політики – “баланс сил”, що формується на основі блоків і союзів на чолі з найсильнішими державами;
- головною умовою успішності дипломатії є опора на військову силу та ін.

У 60-х рр. на противагу ідеалістам і реалістам виникла політична течія **модернізм**. Представники цієї течії заявили про намір зв'язати процеси й досягнення науково-технічної революції з моделями міжнародних відносин, які можна було б аналізувати за допомогою ЕОМ. У руслі модернізму склалася школа системного аналізу міжнародних відносин, теорія інтеграції, теорія міжнародного конфлікту, теорія міжнародних організацій. Якщо раніше держави розглядалися як внутрішньо єдині одиниці, що визначали свій курс зовнішніх відносин на основі національних інтересів, то в сучасних умовах держави вивчаються як системи, що залежать від впливу ззовні. Підвищена увага приділяється міжнародним організаціям, транснаціональним корпораціям і іншим суб'єктам міжнародних відносин. Якщо у реалістів головною метою держави є прагнення до безпеки, що гарантується силою, то модерністи “взаємозалежність безпеки” розглядали як сукупність контрольних механізмів у розподілі

ресурсів, схильні переоцінювати норми поведінки, критерії легітимності та ін. Невдалою виявилася й спроба модерністів створити загальну теорію міжнародних відносин. Тому суспільствознавці й політики досить обережно й скептично відносяться до течії модернізму у світовій політиці.

Крім теоретичного осмислення міжнародних відносин за весь період людської цивілізації необхідно мати чітку уяву про **головні тенденції** у світовій політиці в сучасний період.

З розпадом Радянського Союзу, розпуском Організації Варшавського договору та Ради Економічної Взаємодопомоги, об'єднанням Німеччини *закінчилася “холодна війна”*, була ліквідована біполярна система, пов'язана з протистоянням двох супердержав, США і СРСР. Було виведено війська з чужих територій. Колишні радянські республіки та держави соціалістичного табору стали суб'єктами міжнародного права. Намітилися *радикальні* зрушення в питаннях роззброєння. На передній план вийшла проблема нерозповсюдження зброї масового знищення, зокрема ядерної зброї.

Сучасний світ продовжує стрімко змінюватися. Під впливом нових економічних, політичних, наукових, технічних, екологічних та інших факторів перед людством встають нові проблеми. На світову арену виходять нові нації і держави. Сучасне світове співтовариство – це 226 самостійних держав і народів, які перебувають на різних ступенях історичного та культурного розвитку і належать до різноманітних суспільно-політичних систем. Зростає їх *взаємодія і взаємозалежність*. Велику роль у координації зусиль, спрямованих на співробітництво держав і ліквідацію локальних конфліктів у світі, відіграє Організація Об'єднаних Націй. Її членами є понад 190 країн світу.

Ведучою тенденцією сучасного розвитку людства є *інтеграційні* процеси в Європі (Європейський Союз), у Північній Америці (Канада, США, Мексика). Формуються нові регіональні центри впливу в Південно-Східній Азії (Японія, Китай), нові індустріальні країни цього регіону (Індонезія, Малайзія, Південна Корея, Тайвань, Сінгапур).

У народів світу з'явилася *надія на стабільний характер тенденції до мирного вирішення* конфліктних ситуацій, до погодження інтересів різних політичних сил на міжнародній арені.

Разом з тим припинення протистояння між Сходом і Заходом *зняло лише частину суперечностей у світовій політиці*. Стабільність всередині воєнно-політичних блоків, що існувало в період “холодної війни” підтримувалась саме блоковим поділом світу. Нова ситуація, пов'язана з розпадом воєнних блоків і розгортанням процесу суверенізації національних держав призвела до появи *десятьків “гарячих точок”* (Нагірний Карабах, Осетія, Абхазія, Придністров'я, Чечня, Таджикистан, Югославія, Афганістан та ін.). Зараз на планеті щорічно спалахує в *середньому до 30-ти* воєнних конфліктів. Майже постійний характер має загострення

міждержавних, етнічних, релігійних відносин на *Ближньому Сході* в ряді регіонів Азії й Африки.

Можна погодитися, що з ліквідацією Організації Варшавського договору 90% сучасної діяльності Організації Північноатлантичного договору (НАТО) зосереджується на розв'язанні політичних і соціально-економічних проблем. Україна могла в цьому переконатися під час подолання наслідків повені на Закарпатті в 2008 році. І саме зараз Північноатлантичний Альянс одним із перших відреагував на наші проблеми в боротьбі з так званим “Каліфорнійським грипом” [8]. Разом із тим і 10% від загальних зусиль Альянсу не завжди діють в інтересах розрядки й миру між народами. Так, у 1999 р. 19 країн – членів НАТО з населенням у 600 млн. чоловік провели воєнну операцію проти однієї Сербії з населенням у 11 млн. чоловік. Літаки Альянсу зробили 30 тис. літако-вильотів, нанісши удари не лише по воєнним об'єктам. Історичні мости Белграда, які вистояли в роки Першої і Другої світових війн, не вистояли перед “миротворчими акціями” НАТО. Інтервенція НАТО до Афганістану у 2001 р. під приводом знищення терористичного угруповання “Аль-Каїда” та її керівника Усама бен Ладена не вирішила цих завдань, але сприяла закріпленню військ Альянсу на чолі зі США на стратегічно важливій території.

Іракський конфлікт, спровокований США у березні 2003 р. з метою ліквідації зброї масового знищення, який нібито готувався на цій території, призвів до десятків тисяч жертв мирних жителів і став каталізатором формування нових конфліктів. З часів вторгнення до Іраку терористичних нападів у світі стало в сім разів більше. З подачі Вашингтона (борця за демократію і міжнародного тероризму чи світового жандарма) з'явилось абсолютно алогічне твердження про пріоритет прав людини по відношенню до прав окремої держави. Але ж порушення прав держави, її суверенітету автоматично й грубо порушують права її громадян, перш за все, їх право на життя. Яка країна стане черговим об'єктом США в боротьбі за демократію і права людини? Відомо, що до країн так званої “осі зла” Вашингтон заніс вслід за Іраком Іран і Північну Корею.

На ювілейній сесії НАТО у 1999 р. (1949–1999) у Вашингтоні, що проходила під час югославської трагедії була затверджена нова стратегічна концепція Альянсу. За нею НАТО має право відстоювати “стабільність і права людини” за межами зони відповідальності Альянсу. Досягнення цієї мети можливе дипломатичними, економічними, а також воєнними методами без отримання санкцій ООН.

Якщо раніше антикомунізм і антисоветизм були важливими компонентами атлантичної солідарності, то з розпадом Радянського Союзу і соціалістичного табору виникла проблема мотивації воєнно-політичної присутності США в Європі. Зростає суперництво між США і Європейським Союзом. Після вступу до цієї спільноти в 2007 році Болгарії і Румунії в ній

нараховується 27 держав з населенням майже 500 млн. осіб. Економічний потенціал Європейського Союзу приблизно такий як у США. Цей Союз забезпечує майже 40% світового експорту товарів, має панівне становище в експорті капіталу, в три рази більше надає фінансову допомогу країнам, що розвиваються. Таким чином, епіцентр конструктивності у світовій політиці поступово переміщується з США до Європи [8].

Завершується двадцятирічний постреволюційний цикл, коли після падіння в 1989 р. Берлінської стіни відбулося політичне об'єднання Європи, закінчилася епоха “залізної завіси” між двома світовими системами. Але залишилися і суттєві проблеми. Якщо країни Центральної і Східної Європи закріпили свої національні суверенітети в межах ЄС і НАТО, то країни, що виникли на уламках Радянського Союзу, по суті ще знаходяться на зламі між пострадянським минулим і європейським майбутнім.

У 2008–2009 рр. відбулося декілька ключових подій, що змусили говорити про радикальні зрушення на світовій політичній арені. По-перше, з 2008 р. світ охопила фінансово-економічна криза. Падіння економіки, намагання великих країн захистити свої інтереси за рахунок дрібних країн, зумовило розвиток загрожуючих тенденцій. Ця криза продемонструвала на своєму фоні певне піднесення авторитарних держав (Китаю, Росії, Бразилії). Економічна рівновага поступово перейшла в рух із Заходу на Схід.

По-друге, російсько-грузинський військовий конфлікт 2008 р. продемонстрував, що на пострадянському просторі реальною військовою силою є Російська Федерація, яка готова до агресивного нав'язування своїх інтересів сусіднім країнам. Після воєнного конфлікту в Грузії фактично почалася мілітаризація Чорноморсько-Кавказького й Каспійського регіонів.

В європейських міжнародних відносинах все більш помітним є нові тенденції. З одного боку, геополітика розширення, якої довгий час дотримувались Північноатлантичний Альянс, США, Європейський Союз, певною мірою зупинено і взято курс на дипломатичні зусилля. З другого боку, Російська Федерація почала сповідувати протилежну тенденцію – згортання дипломатії та реалізацію доктрини розширення сфер впливу по периметру власних кордонів.

Серед ведучих тенденцій світового розвитку на перехресті ХХ–ХХІ ст. є й дедалі більше посилення міжнародних суперечностей у напрямку Північ–Південь. Без урахування цієї тенденції, без нового підходу до проблем міжнародної безпеки неможливо ані скоротити 30–40-кратне відставання в рівнях життя розвинених країн і країн, що розвиваються, ані вирішити широкий спектр проблем сучасності.

Безперечно головною всеохоплюючою тенденцією сучасного світового розвитку є **глобалізація** (від лат. globus – куля). Глобалізація охоплює всю земну кулю перетворюючи світову цивілізацію, яка складається з розрізнених частин у цілісну спільність на основі єдиної системи

відносин, ставить перед людством ряд складних **глобальних проблем**. Джерела цих проблем можна поділити на три основні групи:

- пов'язані з взаємодією людини і природи (економічна, продовольча, енергетична, екологічна та ін.);

- пов'язані з взаємодією людини і суспільства (боротьба з голодом, хворобами та епідеміями, захист і розвиток духовного середовища та ін.);

- пов'язані зі сферою міжнародних відносин (проблема збереження миру, подолання економічної відсталості та ін.).

Насправді, традиційне спрямування технологічного розвитку цивілізації призвело до планетарної екологічної та енергетичної кризи. За даними ООН, в атмосферу щорічно викидається сотні мільйонів оксиду сірки, азоту, вуглецю, інших отруйних газів. Майже третина землян не має доступу до чистої питної води. За прогнозами спеціалістів, у 2020 р. її дефіцит буде відчувати вже дві третини населення планети і головним ресурсом на Землі стане не нафта, а вода [9]. Резерви сільськогосподарських угідь майже повністю використані. Підраховано, що невичерпаних ресурсів на нашій планеті практично немає. Особливої гостроти набуває енергетична проблема. Нині здійснюються прогнози Ф.Енгельса, який писав, що прагнучи досягти певних цілей, людина водночас одержує наслідки, які не передбачала і які з часом здатні перекреслити всі результати. Це ж саме підкреслював К.Маркс: "... культура, якщо вона розвивається стихійно, а не направляєється свідомо, залишає після себе пустелю" [10].

Головним завданням людства є відвернення локальних війн, у яких гинуть тисячі й тисячі людей, і які можуть за певних обставин перерости у світовий конфлікт. Потрібно зупинити конвеєр смерті, адже звичайна зброя за своєю руйнівною силою перевищує колишні потужності в десятки разів, а ядерними зарядами, які складають майже "мільйон Хіросімі", можна більше ніж 500 разів знищити все живе на Землі [11].

Складовим чинником глобальних проблем є демографічна ситуація. За останні 50 років населення планети зросло майже вдвічі і становило на кінець 2007 р. понад 6,7 млрд. чол. За прогнозами експертів, кількість землян у 2050 р. може збільшитися на 2,5 млрд. чол., тобто щороку зростатиме на 50 млн. Причому майже на 95% за рахунок країн так званого "третього світу", які вже і без того перенаселені [12]. І якщо на той час залишаться сучасні методи господарювання, то цього буде цілком достатньо, щоб знищити всі природні екосистеми планети. Тим більше, що вже сьогодні у деяких регіонах можливий голод із періодично переходить у хронічний. 1500 дітей у світі щогодини вмирає з голоду.

Тому тягар глобальних проблем вимагає принципового повороту від суперництва і протиставлення до партнерства і співробітництва. Адже в центрі світової політики проблема збереження людської цивілізації. Це

повинно бути в основі міжнародних відносин, стати головною тенденцією сучасності. Не випадково за допомогою національно-державних інститутів, регіональних і міжнародних організацій людство намагається втілювати в практику міжнародних відносин принципи демократії, демілітаризації, гуманізації.

Зараз практично жоден народ, жодна держава не можуть існувати й розвиватися в умовах ізоляції. Сьогодні всі країни втягнуті в глобальну й регіональну системи взаємозв'язків і взаємовідносин. Глобалізація – це тенденція до зникнення кордонів у всіх сферах життя. На жаль, світ зіштовхнувся не просто з глобалізацією, а з глобальною гегемонією корпоративного капіталу як єдиної економічної, соціальної і політичної сили, яка персоніфікована вузьким колом держав так званої “великої вісімки”. Стрімкий розвиток економіки розвинених країн на межі ХХ–ХХІ ст., коли більшість питань вирішуються у контексті загальних для людства проблем, поставив завдання переосмислення демократії та переорієнтації технічного прогресу.

Існують три основні причини глобалізації. По-перше, це послідовний розвиток економіки в напрямку лібералізації і скасування митної системи. Другим двигуном глобалізації став розвиток інтернету. Завдяки цій мережі стало можливим надзвичайно тісне й мобільне переплетіння економічних та фінансових зв'язків. Третьою причиною раптового зростання уваги до глобалізації став кінець біполярного світового ладу. Зникла необхідність доводити на світовій арені переваги ринкової економіки над адміністративно-командною. Вимогою часу стало посилене фінансування бізнесу через міжнародні ринки капіталу з метою отримання надприбутків. При цьому ринок раптом почав стрімко поширюватися в глобальних масштабах, що посилює розбіжність і суперництво між державами.

Справа в тому, що глобалізація збільшує обсяг виробництва й добробут окремих переможців – підприємств і регіонів. Однак одночасно породжує негаразди для надзвичайно великої частини людства. Прірва між бідністю і багатством помітно поглиблюється, особливо в третьому світі.

Так, за даними ООН, між 1960 і 1980 рр. середній дохід на душу населення в світі зріс на 83%. В наступні двадцять років він зменшився до 33%, а в Латинській Америці зріс лише на 6% [13]. Ще ніколи різниця між бідністю і багатством не була такою великою: у 1960 р. середній дохід на душу населення у найбагатшої п'ятої частини людства був приблизно в 30 разів вищий, ніж у найбідніших 20% землян, а на початок ХХІ ст. ця різниця зросла в 78 разів [14]. Особливо різкою ця різниця відчувається на прикладі окремих країн. Так, середній дохід на душу населення у Великобританії, з одного боку, і, наприклад, Пакистану – з іншого, становить уже 100:1 [15]. Таким чином, створення єдиного

економічного простору на даному етапі його розвитку робить багатих ще багатішими, а бідних ще біднішими.

Глобалізація зачепила поки що третину населення Землі. Згідно з прогнозами, через 10–15 років вже понад дві третини населення буде охоплено глобалізацією [16]. В перспективі глобалізатори можуть перейти до реалізації свого стратегічного плану – тотальної глобалізації. Щоб зрозуміти суть проблеми, потрібно назвати найважливіші інституції, які керують процесами глобалізації. Це Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світовий банк і Всесвітня організація торгівлі (ВОТ). Перші дві організації були створені в липні 1944 р. з метою фінансування відбудови європейської економіки після закінчення Другої світової війни і збереження світу від майбутніх економічних криз. ВОТ діє з січня 1995 року. Життя показало, що названі фінансові організації стали інструментами виконання колективної волі найбагатших країн світу. Про це свідчить загальний борг країн третього світу, що становить половину їх сукупного валового продукту [17]. Сподівання африканських країн на ліквідацію наслідків колоніалізму майже не здійснилися. Зараз більше 1 млрд. людей (1/6 населення Землі) голодує. Понад 2,5 млрд. позбавлені елементарних зручностей і життєвих умов – електрики, водопостачання, каналізації [18]. Ще далекі до свого розв'язання проблеми охорони здоров'я, писемності, інформованості. Так, на середину 2004 р. інтернетом користувалося лише 1% землян, комп'ютером – 16%, а 50% населення Землі не мали власного телефону [19].

Що робити? Найпростіший вихід – поховати глобалізацію. Але це, по-перше, неможливо, а по-друге, не раціонально. Глобалізація значно покращує медичне забезпечення, сприяє науково-технічному прогресові, працює на формування глобального громадянського суспільства, яке бореться за зміцнення демократії і соціальну справедливість. Тому проблемою є не сама глобалізація, а спосіб її здійснення, її спрямованість. Протести антиглобалістів не можуть зупинити хід історії. Питання в іншому, що потрібно зробити, щоб глобалізація приносила максимальну користь якнайбільшій кількості людей. Нині на карту поставлено не успіх тієї чи іншої країни. Зараз йдеться про майбутнє світової економіки, про долю земної цивілізації. Потрібно глобалізації надати людського обличчя. Життя поставило перед ООН завдання розробити Кодекс поведінки держав в умовах глобалізації.

Література

1. Політологія : [підручник / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка]. – К., 2003. – С. 241.
2. Цит. за: Советская историческая энциклопедия. – М., 1965. Т. 7. – 1965. – С. 417.

3. Цит. за: Хто є хто в європейській та американській політології. – Львів, 1995. – С. 69–70.
4. Факти. – 2008. – 2 лютого.
5. Хто є хто в європейській та американській політології? – С. 247.
6. Цит. за: Політологія / [за ред. проф. М. М. Вегета]. – К., 2008. – С. 351.
7. Рудич Ф. М. Політологія : [підручник] / Ф. М. Рудич. – К., 2005. – С. 352–353.
8. Україна молода (далі УМ). – 2007. – 24 березня; Дзеркало тижня (далі ДТ). – 2009. – 10 листопада.
9. ДТ. – 2007. – 8 березня.
10. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс . Т. 32. – С. 45.
11. Сирота М. Україна в геополітичному просторі третього тисячоліття / М. Сирота. – К., 2007. – С. 43.
12. Там само. – С. 44.
13. Deutschland. Журнал про політику, культуру, економіку й науку. Вид-во “Соціетес” у співпраці з Установою з питань преси та інформації федерального уряду. – Бонн. – 2003. – № 3. – С.41.
14. Там само. – С. 42.
15. Сирота М. Названа праця. – С. 56.
16. Deutschland. Там само. – С. 56.
17. ДТ. – 2002. – 13 квітня.
18. ДТ. – 2009. – 24 жовтня.
19. Бульвар. – 2004. – № 24. – С.4.

Томек В.Й.

УКРАЇНА В КООРДИНАТАХ СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Глобальні процеси, що відбуваються в системі сучасних міжнародних відносин, зачіпають не тільки ведучі держави світу, але й ті, які відносно недавно стали на шлях незалежного розвитку. Не є виключенням і Україна. Вибудовуючи відносини з зовнішнім світом, Україна керується міркуваннями політичної й економічної доцільності. Країна ідентифікує себе як держава європейського типу, що зумовлено її історичним минулим, географічним положенням і економічними зв'язками з країнами Європи.

І дійсно, в українських Карпатах міститься географічний центр Європи, в Криму – геополітичний полюс Євразії. За площею (603,7 тис. км²) Україна посідає друге місце в Європі, поступаючись тільки Росії. За чисельністю населення (шосте місце в Європі – 46,08 млн. чол. на 1 квітня 2009 р.) [1], природними ресурсами, в поєднанні з потенційними можливостями в науковій, економічній, духовній та інших сферах життя Україна має змогу і право мати статус великої європейської держави.

Знаходячись на пересіченні ліній інтересів світових центрів – Росії, Євросоюзу, США, Азії, Україна не може залишатися в стороні від змін, що відбуваються в економічному і політичному житті Європи і всього світу. Україна повинна стати суб'єктом нової політики, зайняти в ній таке місце, яке відповідало би її національним інтересам. Разом з тим було б самовпевнено вважати, що вигідне геополітичне становище України автоматично принесе їй необхідні економічні і політичні дивіденди.

Основні цілі, пріоритети і напрями зовнішньої політики України, як суб'єкта міжнародного права, сформульовані в “Декларації про державний суверенітет” (16 липня 1990 р.), у якій було проголошено, що Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування; активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки; безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та в європейських структурах; визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

У зверненні Верховної Ради України “До парламентів і народів світу” від 5 грудня 1991 року акцентувалося, що Україна, одна з держав-засновниць ООН, згідно з цілями і принципами цієї всесвітньої організації, спрямовуватиме свою зовнішню політику на зміцнення миру і безпеки у світі, на активізацію співробітництва в розв'язанні екологічних, енергетичних, продовольчих та інших глобальних проблем. Україна виявила готовність будувати відносини з іншими державами на засадах рівноправності, невтручання у внутрішні справи, визнання територіальної цілісності та непорушності історичних кордонів.

Україна прагне адаптуватися до Європи на основі міжнародних документів: Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі (1975 р.), Паризької хартії для нової Європи (1990 р.), Декларації “Виклик часові змін”, ухваленої в липні 1992 р. на зустрічі лідерів країн-учасниць Гельсінського процесу, в якій брала участь і Україна. Такий зовнішньополітичний курс закріплений Конституцією України (ст.18): “Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співробітництва за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права” [2].

Країни світу активно підтримали вступ незалежної України в міжнародне співробітництво. З вересня 1992 р. Україна стала 37-м членом Ради Європи. Ця авторитетна організація функціонує за трьома основними напрямками: розвиток демократії, захист прав людини, забезпечення верховенства закону. Україна зарекомендувала себе як миролюбна, без'ядерна держава. Принципово важливим новим виміром геополітичного становища в Центральній і Східній Європі стало добровільно взяте Україною і виконане нею зобов'язання про без'ядерний статус держави.

Справа в тому, що Україна успадкувала від Радянського Союзу велику кількість озброєнь, які виводили її у групу наймілітаризованих держав планети – третє місце у світі після США і Росії. Так, на території України були дислоковані 176 міжконтинентальних балістичних ракет, 41 стратегічний бомбардувальник, тактичну ядерну зброю представляли 2605 боєприпасів [3].

16 листопада 1994 р. було прийнято Закон України “Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р.”. Будапештський меморандум від 5 грудня 1994 р. надав Україні гарантії безпеки у зв’язку із приєднанням нашої держави з боку Російської Федерації, Великобританії і США [4].

Україна була ефективним посередником у врегулюванні придністровського, нагорно-карабахського, грузино-абхазького і кількох ближньосхідних конфліктів. Серйозний внесок у міжнародну безпеку внесли українські миротворці. З 1992 р. до 1 липня 2009 р. близько 34 тис. військовослужбовців Збройних сил України прийняли участь у 18 місіях на території 21 країни Європи, Азії й Африки [5]. Зовнішньополітична діяльність України зумовила активне визнання її багатьма державами світу. Так, якщо на січень 1992 р. Україну визнала 91 держава, а з 27 було встановлено дипломатичні відносини, то на червень 2002 р. ці дані відповідно зросли до 174 і 171 [6].

Вагомими досягненнями міжнародної політики України слід вважати: членство в Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), активну співпрацю з Міжнародним валютним фондом, Світовим банком і співробітництво із Європейським Союзом і НАТО; налагодженням контактів із країнами “великої вісімки”, Центральної і Східної Європи, Близького та Середнього Сходу, Африки, підписання договорів про дружбу і співробітництво зі своїми найближчими сусідами.

Останніми роками стратегічними проголошені відносини України з 19 країнами світу. За міжнародними критеріями стратегічне партнерство – це наявність у країн партнерів спільної стратегічної мети та адекватних поглядів із ключових проблем глобального та регіонального розвитку. З погляду на ці критерії, на думку академіка Фелікса Рудича, стратегічне партнерство України поширюється, насамперед, на Росію, США, Німеччину та Польщу. З лютого 2008 р. Україна стала членом Світової торгової організації.

На жаль, проблема місця і ролі Україні в системі міжнародних координат досить часто обмежуються особливостями взаємовідносин України з Росією, США, Євросоюзом і НАТО. З політичної точки зору, це зрозуміло, особливо зараз. Адже під час підготовки чергових президентських виборів у січні 2010 року виникає об’єктивна необхідність уточнити основні концепції зовнішньої політики країни для розуміння тих чи інших передвиборних гасел, з’ясувати наскільки вони відповідають нашим національним інтересам.

Глобалізація економіки породжує й глобалізацію політики. І це переконливо показала світова фінансово-економічна криза. З Великої депресії 30-х років кожна з країн виходила за рахунок мобілізації власних ресурсів і своїми силами, що в кінцевому результаті привело до напіврозпаду світової економічної системи, до Другої світової війни.

З сучасної економічної кризи ведучі держави світу намагаються вийти спільними зусиллями. Яскравим підтвердженням цього є поступове підвищення ролі так званої “групи двадцяти”. Ця група об’єднає національні економіки 19 розвинених держав світу і Європейського Союзу, 90% світового ВВП, 80% світової торгівлі і дві третини населення світу [7]. Україна з її великою територією, транзитним, ресурсним і промисловим потенціалом, опинилася за межами “групи двадцяти”. І це не випадково.

Протягом останніх років ми як заклинання повторюємо: Україна – це Європа, ми – європейці. При цьому ми не хочемо помічати, що за цілим рядом параметрів наш образ життя і культури, в тому числі політичної культури, м’яко кажучи, далекий від європейського. В країнах ЄС світова криза не привела до зупинки політичного життя. Продовжується конкуренція між партіями і політиками, однак у межах політичних еліт існує консенсус відносно необхідності дотримуватись спільних зусиль у боротьбі з кризою. В жодній розвиненій державі світу не побачимо блокування парламенту в умовах кризи, а у нас Верховна Рада не працює місяцями. Важко надіятись на дієвість зовнішньополітичних зусиль України, коли в уряді вісім місяців була не заповнена вакансія на посаду міністра закордонних справ. Європейський Союз вже втомився від нашої непослідовності, непередбачуваності і політичного протистояння. Українській владі хоча б тимчасово потрібно відмовитися від завищених оцінок. Так, ми – частина Європи, але тільки географічно і не більше. Сумно говорити, але за всіма останніми параметрами на даний час ми – країна третього світу. Незважаючи на досить високий рівень освіченості, промисловий потенціал із такими високотехнологічними галузями, як ракетно-космічна й авіаційна промисловість. Перспектива вступу в Євросоюз стає все більш примарною.

Слід усвідомити, що швидкість зближення України із ЄС залежить, насамперед, від зміцнення демократичних засад українського суспільства, розвитку соціально-ринкової економіки, приведення законодавства у відповідність із європейською правовою системою. Академік Юрій Пахомов у цьому плані зауважує: “Потрібно не стільки кричати, що ми європейці й радіти кожному голосу, поданому за нас на Заході, скільки радикально перетворювати внутрішнє середовище й змінювати вектор розвитку” [8].

“Східний вектор” інтеграційного руху України – це Співдружність Незалежних Держав (СНД), яка була створена в грудні 1991 р. Враховуючи економічні, політичні та воєнно-стратегічні аспекти проблеми, доцільно усвідомлювати, що Україна зацікавлена у відновленні традиційних і в налагодженні нових економічних зв'язків з країнами Співдружності, але на рівноправних, взаємовигідних умовах. Україна виступає проти перетворення СНД на державне утворення зі своїми органами влади й управління, надання їй статусу суб'єкта міжнародного права.

Відносини України з країнами СНД, насамперед, з Росією, складаються не просто. На сучасному етапі розвитку російсько-українських відносин наш північний сусід, як і раніше, залишається головним суб'єктором впливу на політичне й економічне життя України. Конкретним цьому підтвердженням є послання російського лідера Дмитра Медведєва Президентові України Віктору Ющенко. В ньому позначені ті сфери діяльності, які найбільше турбують Російську Федерацію. Це співробітництво в області енергетичної безпеки, перебування на території України Чорноморського флоту, статусу російської мови в Україні, інтерпретація суперечливих питань історичного минулого і т.ін.

Слід зауважити, що це не нові питання. Для їх розв'язання достатньо напрацьованої за роки незалежності договірно-правової бази. Не вистачає лише політичної волі, причому з обох сторін. У той же час рішення Президента РФ не направляти до України нового посла свідчить про неконструктивність російської сторони в розв'язанні проблем між двома державами.

Зрозумілу стурбованість сусідніх держав викликало рішення Державної думи РФ про можливість використання підрозділів своїх збройних сил з метою відвернення нападу проти військових частин та захисту громадян Російської Федерації, що перебувають за кордоном. Тепер дії Росії, подібні до її операцій у Грузії рік тому, зафіксовані законодавчо. І хто знає, де саме в наступний раз Росія захоче захищати своїх громадян за межами власної території.

Є проблеми і на “західному векторі”. Київ не зміг добитися від Євросоюзу поступок у візовому питанні і по суті не реагує на грубі порушення прав українських туристів та трудових мігрантів у країнах ЄС. Держави, які виступили в 1994 році гарантами української незалежності й безпеки (Будапештський меморандум) за відмовлення від ядерного статусу України, фактично продемонстрували відмову від своїх зобов'язань. Останнім часом США з новим політичним лідером помітно охололи у ставленні до нашої держави і йдуть на поступки російським інтересам у Європі (здаймо хоча б відмову Барака Обами від розміщення системи ПРО у Польщі й Чехії). США відмовилися від повного виконання своїх зобов'язань, пов'язаних із ліквідацією ракетного палива в Україні та компен-

сацією за закриття Чорнобильської АЕС. Щодо членів Північноатлантичного альянсу, то вони відкрито відмовилися від боротьби за Україну і, як колись перед початком Другої світової війни, проводять політику примирення, фактично йдучи в форватері російської політики. Не випадково сьогодні все частіше згадують Мюнхенський договір 1938 року.

Україна здає позиції у відносинах з Румунією, яка є найбільш активним регіональним конкурентом нашої держави. Київ програв Бухаресту в питанні розподілу морського шельфу. Румунія настирливо торпедує проект судового ходу “Дунай – Чорне море”, який би дав можливість перенаправити величезні вантажні потоки через територію України. Бухарест відверто заохочує антидержавні заходи серед представників румунської діаспори в Україні, роздає їм румунські паспорти.

Останнім часом зовнішня політика України стає все більш заручницею внутрішньополітичних проблем. Виробленню зовнішньополітичної стратегії української держави, її входженню до Європейської та Євроатлантичної спільнот заважає економічна та політична нестабільність українського суспільства, яка загрожує набути сталого характеру. Європейців дивує протистояння наших політичних сил навіть у період гострої загальної кризи.

Різні політичні лідери в Україні по-різному підходять до визначення стратегічних напрямів зовнішньої політики країни. Одні пріоритетно вважають орієнтацію України на Захід і від Росії. Інші віддають перевагу орієнтації на Схід, насамперед на Росію. Одні виступають за нейтралітет України, інші – за її активну участь у колективних зусиллях на підтримку миру й безпеки у світі.

Якщо перспектива входження до Європейського Союзу підтримується практично всіма політичними силами України, то плани вступу до НАТО на даному етапі розколюють українське суспільство. Під час розв’язання цих проблем, на думку автора, потрібно врахувати ряд обставин:

- сучасна Україна в зв’язку з рядом політичних, економічних і правових проблем ще не відповідає вимогам входження до Євросоюзу і НАТО;
- вступ до Північноатлантичного альянсу не є перепусткою (обов’язковою умовою) для вступу до ЄС (про це свідчить досвід Австрії, Фінляндії і Швеції, які вступили до ЄС у січні 1995 р.), не будучи членами НАТО;
- гарантії захисту суверенітету України можна отримати не тільки від НАТО, але й від ЄС, після введення до дії Конституції цієї спільноти;
- рішення про вступ країни до НАТО можливе тільки після проведення Всеукраїнського референдуму з цієї проблеми;
- в Конституції України відсутні положення про позаблоковий або нейтральний статус держави.

На думку автора, Україні слід взяти на озброєння багатовекторність збалансованої політики з акцентом на економічну дипломатію. Можна

погодитись з позицією ряду політиків і дослідників про те, що принцип нейтральності не відповідає сучасним світовим інтеграційним процесам і, зокрема, курсу України на входження до Європейського співтовариства. Сьогодні парламенти таких традиційно нейтральних держав як Австрія і Швеція схиляються до відмови їх країн від статусу нейтральних.

Відношення з НАТО треба обмежити партнерством, а діалог з ЄС розвивати через угоду про асоціацію та зону вільної торгівлі. Можливо варто запропонувати росіянам проект спільного індустріального прориву, який буде ґрунтуватися на створенні високотехнологічної промислової кооперації. А складні політичні й гуманітарні проблеми відсунути на другий план. Потрібно активізувати відносини з новими економічними лідерами – Китаєм, Індією, Бразилією та іншими індустріальними державами світу, що дозволить підтримати наших експортерів в умовах кризи й отримати політично не пов'язані інвестиції та кредити.

В умовах певної ізоляції української держави та нереальності захисту її незалежності та безпеки з боку держав – учасників Будапештського меморандуму особливого значення набуває фактор боєздатності Збройних сил України. Вони потрібні не тільки для оборони, а й для запобігання новим територіальним претензіям з боку сусідніх держав, надання вагомості зовнішній політиці України. На жаль, тенденція постійного скорочення ЗСУ і зменшення асигнувань на її боєздатність продовжується. Так, реальні видатки на армію за роки існування Збройних сил України зменшилися більш ніж у 20 разів [9]. За оцінками західних фахівців, бойовий потенціал України щороку знижується на 9% [10]. Ці тенденції необхідно зупинити.

Які перспективи геополітичного майбутнього України? Безперечно, Україна прагнутиме інтегруватися до європейських, можливо, до євроатлантичних структур, паралельно із рівноправним партнерством із Росією в економічній сфері. Остання, в свою чергу, піде на зближення із Заходом. Цей сценарій – найраціональніший і для України, і для Росії. Його реалізація залежатиме від здатності високопрофесійної, відповідальної і патріотично налаштованої політичної еліти України вибудувати свою, орієнтовану тільки на державницькі інтереси, зовнішню політику, яка могла б стати впливовим фактором безпеки Європи XXI століття.

Література

1. Рудич Фелікс. Україна в геополітичному контексті // Віче. – 1998. – № 11. – С. 10; Дзеркало тижня (далі ДТ). – 2009. – 23 травня.
2. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1996. – С. 6.

3. Піча В. М. Політологія : [підручник] / В. М. Піча, Н. М. Хома. – Львів, 2007 – С. 256.
4. Там само. – С. 256–257.
5. ДТ. – 2009. – 22 серпня.
6. Рудич Ф. М. Політологія : [підручник] / Ф. М. Рудич. – К., 2005. – С. 406; Урядовий кур'єр. – 2002. – 4 червня.
7. ДТ. – 2009. – 24 жовтня.
8. Цит. за: Рудич Ф. М. Названа праця. – С. 448.
9. Требін М. Армія і суспільство. Взаємодія в умовах трансформації / М. Требін // Віче. – 2001. – № 2. – С. 17.
10. Піча В. М. Названа праця / В. М. Піча, Н. М. Хома. – С. 259.

ЗМІСТ

Городецька М.О. Історія економічної теорії з точки зору співвідношення суспільного та індивідуального добробуту	3
Гудзинський О.Д., Пахомова Т.М., Мошко В.В. Теоретико-методологічні засади розвитку економічних систем та їх обліково-аналітичне забезпечення	10
Жук А.В. Соціальна відповідальність бізнесу: становлення та розвиток	31
Єфремов В.В. Значення економічних знань у період реформування Україною своєї господарської системи.....	42
Єфремов В.В. Роль гривні у розбудові національної економіки України	52
Петренко А.Г. Лобізм як політико-економічне явище.....	61
Петренко М.І. Формування і розвиток економічного мислення як методологічна проблема	74
Томек В.Й. Основні концепції та тенденції розвитку міжнародних відносин на межі ХХ–ХХІ століть.....	79
Томек В.Й. Україна в координатах сучасних міжнародних відносин....	91

Навчальне видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

*Збірник наукових праць викладачів
кафедри економічної теорії та політології*

Випуск V

Відповідальний за випуск В. Й. ТОМЕК

Технічний редактор – Сливко В. П.
Верстка, макетування – Приходько Н. О.
Літературний редактор – Конівненко А. М.
Коректор – Конівненко А. М

Підписано до друку 21.04.10 р.
Гарнітура Computer Modern.
Замовлення №133

Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 6,32

Папір офсетний.
Тираж 55 прим.

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №2137 від 29.03.05 р.

8(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru